نصاب فارسی

حصّہ دوم

برائے درجہ ہشتم

مولفہ

مولانا سید سبط الحسن صاحب۔ فاضل ادب

سابق لیکچرار فارسی واردو۔ ایونگ کرسچین کالج الہ آباد

پبلشرز

نندکشور اینڈ برادرس۔ بنارس

نصاب فارسی

حصّہ دوم

اینگلو ورنا کیولر مدارس کے درجہ ہشتم کے لئے

مولفہ

مولانا سید سبط الحسن صاحب۔ فاضل ادب

سابق لیکچرار فارسی و اردو۔ ایونگ کرسچین کالج الہ آباد

پبلشرز

نند کشور اینڈ برادرس۔ بنارس

سنہ ۱۹۳۳ء

قیمت ۱۰/

باسمہ سبحانہ

دیباچہ

ایک عرصہ سے میرا ارادہ تھا کہ اینگلو ورنا کیولر مدارس کے لئے فارسی کا نصاب استقرائی طرز تعلیم کے بموجب تیار کروں مگر بوجوہ چند یہ ارادہ درجہ تکمیل کو نہ پہنچ سکا اب اس کی تکمیل نند کشور اینڈ برادرز کی تحریک سے ہوئی اور موجودہ انتخاب کو ٹکسٹ بک کمیٹی کے سامنے پیش کرنے کا موقع ملا اس کتاب کے دو حصے ہیں۔ حصّہ اول ساتویں درجہ کے لئے ہے اور حصّہ دوم آٹھویں درجہ کے لئے۔ دونوں حصّوں کے خصوصیات حسب ذیل ہیں :-

۱- یہ کتاب انگریزی کتب درسیہ کے نمونہ پر تیار کی گئی ہے۔ اس لئے دیگر مروجہ کتب درسی پر فوقیت رکھتی ہے۔

۲- اینگلو ورنا کیولر مدراس میں ساتویں درجہ سے فارسی کی تعلیم شروع ہوتی ہے اور یہ مضمون چونکہ طلباء کے لئے بالکل نیا ہے اس لئے انکی استعداد کا لحاظ رکھ کر ابتدائی اسباق ایسے دلچسپ پیرایہ میں لکھے گئے ہیں جن سے طلبا کی طبیعت اس مضمون کی طرف راغب ہو۔

۳۔ اس انتخاب میں قدیم مصنفین و شعرا کے علاوہ جدید مستند اہل زبان شعرا اور مصنفین کے کلام کا بھی انتخاب ہے تاکہ طلبا کو جدید فارسی کے سیکھنے کا بھی موقع مل سکے۔

۴۔ سبقوں کی ترتیب میں بھی تدریج کا خاص لحاظ رکھا گیا ہے یعنی ابتدا میں آسان ہیں اور پھر بتدریج مشکل مضامین کے انتخاب میں اس امر کا خاص طور سے لحاظ رکھا گیا ہے کہ کتاب ختم کرنے کے بعد طلبا میں اونچے درجوں کی کتاب سمجھنے کی صلاحیت اور استعداد پیدا ہو جائے۔

۵۔ اسباق اس طرح سے مرتب کئے گئے ہیں کہ قواعد فارسی کے ضروری اصول و گردان وغیرہ بغیر تعلیم قواعد "ٹکسٹ بک" کے ساتھ ہی ساتھ سمجھ میں آتے جائیں اور ہر قسم کے افعال کا فرق اور استعمال ذہن نشین ہو جائے۔

۶۔ نثر کے اسباق حکایات، نصائح آداب و اخلاق، تذکرات تاریخی معلومات دیگر مفید امور پر مشتمل ہیں جس میں فارسی قدیم اور جدید دونوں کا انتخاب ہے۔

۷۔ نظمیں قدیم اور جدید دونوں رنگ کی ہیں جو اخلاقی اور تاریخی مضامین پر شامل ہیں۔

۸۔ ہر سبق کے بعد مشق کے لئے سوالات دے گئے ہیں جن کے حل کرانے سے نہ صرف طلباء کی قابلیت ہی کا اندازہ ہو سکے گا بلکہ اصل سبق اور زیادہ واضح ہو جائیگا۔

۹۔ علم النفس کے اس اہم اصول کی بنا پر کہ "دلچسپ باتیں توجہ کو اپنی جانب

پورا پورا مائل کرتی ہیں اور اسی لئے وہ حافظہ پر مستقل طور پر ثبت ہو جاتی ہیں۔" اس کتاب میں کوئی سبق ایسا نہیں رکھا گیا جو دلچسپی سے خالی ہو۔

۱۰۔ انضاب فارسی حصّہ اول کے تین حصّے ہیں پہلے حصّہ میں مفرد حروف اور روز مرہ کے ضروری چھوٹے چھوٹے جملے ہیں جو قواعد و افعال کے سیکھنے میں مدد دے سکتے ہیں۔ دوسرے حصّہ میں متفرق جملے و مکالمات اور بیانات ہیں جن میں روز مرّہ کی ضروریات کا ذکر ہے اس حصّہ سے طالب علم کو فارسی میں گفتگو کرنے کی کافی مشق ہو سکتی ہے۔ تیسرے حصّہ میں ضرب الامثال، نصائح و لطائف، حکایات اور نظمیں ہیں اس حصّہ میں جدید فارسی کا کافی مواد ہے۔

۱۱۔ نصاب فارسی حصّہ دوم کے دو حصّے ہیں۔ پہلا حصّہ نثر کا ہے جس میں قدیم و جدید مصنفین کی کتب کا انتخاب ہے دوسرا حصّہ نظم کا ہے اس میں بھی قدیم اور جدید شعراء کے کلام کا انتخاب ہے دونوں حصّوں میں اخلاقی و تاریخی مضامین کا کافی مواد ہے۔

۱۲۔ کتاب کی کتابت و طباعت و کاغذ سررشتۂ تعلیم کے مقرر قواعد کے مطابق ہے۔ اس کے علاوہ طلاب کی دلچسپی اور فائدہ کے لئے متعدد تصویریں بھی دی گئی ہیں جو کتاب کی باطنی خوبیوں کے ساتھ ظاہری حسن میں چار چاند لگا رہی ہیں۔

ہ

میں امید کرتا ہوں کہ فارسی داں حضرات اس کتاب میں دلچسپی لے کر مجھکو امتنان وتشکر کا موقع دینگے۔

"ممکن ہے کہ میری یہ خدمت طلاب کے لئے مفید ثابت ہو"

احقر الزمن

سید سبط الحسن

۱۵۶۔ چک الہ آباد

فہرست مضامین نصاب فارسی حصۂ دوم

سعدی

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

انتخاب از گلستان سعدی

۱۔ در سیرت بادشاہان

۱۔ حکایت۔ یکے از ملوک خراساں سلطان محمود سبکتگین را بخواب دید کہ جملہ وجود او ریختہ بود و خاک شدہ۔ مگر چشمانش کہ ہمچناں در چشم خانہ ہمی گردید و نظر می کرد۔ سائر حکما از تاویل آں فرو ماندند مگر درویشے کہ بجا آورد و گفت۔ ہنوز نگران ست کہ ملکش با دگران ست

قطعہ

بس نامور بزیر زمین دفن کردۂ　　کز ہستیش بروے زمین بر نشاں نماند
آں پیر لاشہ را کہ سپردند زیر خاک　　خاکش چناں بخورد کزو استخواں نماند
زندہ است نام فرخ نوشیرواں بخیر　　گرچہ بسے گذشت کہ نوشیرواں نماند
خیرے کن اے فلاں و غنیمت شمار عمر　　زاں پیشتر کہ بانگ برآید فلاں نماند

۲- حکایت - سرہنگ زادہ را دیدم بر در سراے
اغلمش کہ عقل و کیاستے و فہم و فراستے زایدالوصف داشت
ہم از عہدی خردی آثار بزرگی در ناصیۂ او پیدا۔

فرد

بالاے سرش ز ہوشمندی   مے تافت ستارۂ بلندی

فی الجملہ مقبولِ نظر سلطان آمد کہ جمالِ صورت و کمالِ معنی
داشت و خردمنداں گفتہ اند توانگری بہ دل ست نہ بہ
مال و بزرگی بہ عقل است نہ بسال ابناے جنس او بر
منصب او حسد بردند و بہ خیانتے متہم کردند و در
کشتن او سعی بے فائدہ نمودند۔ ع

دشمن چہ کند چو مہرباں باشد دوست

ملک پرسید کہ موجب خصمی ایشاں در حق تو چیست
گفت در سایۂ دولت خداوندی دام ملکہ ہمگنان را راضی
کردم مگر حسود کہ راضی نمی شوند الّا بہ زوالِ نعمت
من۔ و اقبال دولت خداوندی باقی باد۔

قطعہ

توانم ایں کہ نیازارم اندرون کسے   حسود را چہ کنم کو ز خود بہ رنج درست
بمیر تا برہی اے حسود کیں رنجیست   کہ از مشقتِ آں جز بمرگ نتواں رست

قطعه

شوربختاں بہ آرزو خواہند　　مقبلاں را زوال نعمت و جاہ
گر نہ بیند بہ روز شپرہ چشم　　چشمۂ آفتاب را چہ گناہ
راست خواہی ہزار چشم چناں　　کور بہتر کہ آفتاب سیاہ

۳ - حکایت - یکے را از ملوک عجم حکایت کنند کہ دست تطاول بر مال رعیت دراز کردہ بود و جور و اذیت آغاز تابجائے کہ خلق از مکاید ظلمش بجاں آمدند و از کربت جورش راہ غربت گرفتند چوں رعیت کم شد و ارتفاع ولایت نقصان پذیرفت خزینہ تہی ماند و دشمناں طمع کردند و از ہر طرف زور آوردند۔

قطعہ

ہر کہ فریاد رس روز مصیبت خواہد　　گو در ایام سلامت بجوانمردی کوش
بندہ حلقہ بگوش ار ننوازی برود　　لطف کن لطف کہ بیگانہ شود حلقہ بگوش

بارے در مجلس او کتاب شاہنامہ می خواندند در زوال مملکت ضحاک و عہد فریدوں وزیر ملک را پرسید کہ ہیچ تواں دانستن کہ فریدوں کہ گنج و ملک و حشم نداشت چگونہ مملکت برو مقرر شد گفت چناں کہ شنیدی خلقے برو بہ تعصب گرد آمدند و تقویت کردند پادشاہی یافت وزیر گفت اے ملک چوں گرد آمدن خلق موجب

۲۔ حکایت۔ سرہنگ زادہ را دیدم بر در سرائے
اغلمش کہ عقل وکیاستے وفہم وفراستے زایدالوصف داشت
ہم از عہدی خردی آثار بزرگی در ناصیۂ او پیدا۔

فرد

بالائے سرش زہوشمندی می تافت ستارۂ بلندی

فی الجملہ مقبولِ نظر سلطان آمد کہ جمالِ صورت وکمالِ معنی
داشت وخرد منداں گفتہ اند توانگری بہ دل ست نہ بہ
مال وبزرگی بہ عقل است نہ بسال ابنائے جنس او بر
منصب او حسد بردند و بہ خیانتے متہم کردند و در
کشتن او سعی بے فائدہ نمودند۔ بیت

دشمن چہ کند چو مہرباں باشد دوست

ملک پرسید کہ موجب خصمی ایشاں در حق تو چیست
گفت در سایۂ دولت خداوندی دام ملک ہمگنان را راضی
کردم مگر حسود کہ راضی نمی شوند الّا بہ زوالِ نعمت
من۔ واقبال دولت خداوندی باقی باد۔

قطعہ

توانم این کہ نیازارم اندرون کسے
حسود را چہ کنم کوز خود بہ رنج در ست
بمیر تا برہی اے حسود کیں رنجیست
کہ از مشقت آں جز بمرگ نتواں رست

قطعه

شوربختاں به آرزو خواهند   مقبلاں را زوال نعمت و جاه
گر نبیند به روز شپره چشم   چشمهٔ آفتاب را چه گناه
راست خواهی هزار چشم چناں   کور بهتر که آفتاب سیاه

۳- حکایت - یکے را از ملوک عجم حکایت کنند که دست
تطاول بر مال رعیت دراز کرده بود و جور و اذیت آغاز
تا بجائے که خلق از مکاید ظلمش بجاں آمدند و از کربت جورش راه
غربت گرفتند چوں رعیت کم شد و ارتفاع ولایت نقصان پذیرفت
خزینه تهی ماند و دشمنان طمع کردند و از هر طرف زور آوردند۔

قطعه

هر که فریاد رس روز مصیبت خواهد   گو در ایام سلامت بجوانمردی کوش
بنده حلقهٔ بگوش ار ننوازی برود   لطف کن لطف که بیگانه شود حلقه بگوش

بارے در مجلس او کتاب شاهنامه می خواندند در زوال
مملکت ضحاک و عهد فریدون وزیر ملک را پرسید که هیچ
توان دانستن که فریدون که گنج و ملک و حشم نداشت
چگونه مملکت برو مقرر شد گفت چناں که شنیدی خلقے
برو به تعصب گرد آمدند و تقویت کردند پادشاهی
یافت وزیر گفت اے ملک چوں گرد آمدن خلق موجب

پادشاهی است تو خلق را برای چه پریشان می‌کنی مگر سر پادشاهی کردن نداری۔

فرد

همان به که لشکر بجان پروری که سلطان به لشکر کند سروری

ملک گفت موجب گرد آمدن سپاه و رعیت چیست گفت پادشاه را کرم باید تا برو گرد آیند و رحمت تا در سایهٔ دولتش ایمن نشینند و ترا ازین هر دو یکی نیست۔

مثنوی

نه کند جور پیشه سلطانی که نیاید ز گرگ چوپانی
پادشاهی که طرح ظلم افگند پای دیوار ملک خویش بکند

ملک را پند وزیر ناصح موافق طبع مخالف نیامد و روی از سخنش درهم کشید و به زندان فرستاد و بسی بر نیامد که بنی عم سلطان بمنازعت برخاستند و به مقاومت لشکر آراستند و ملک پدر خواستند قومی که از دست تطاول او بجان رسیده بودند و پریشان شده بر ایشان گرد آمدند و تقویت کردند تا ملک از تصرف او بدر رفت و بر ایشان مقرر شد۔

مثنوی

پادشاہے کو روا دارد ستم بر زیردست — دوستدارش روز سختی دشمن زور آور است

با رعیت صلح کن وز جنگِ خصم ایمن نشیں — زانکہ شاہنشاہ عادل را رعیت لشکر است

فرد

غم زیردستان بخور زینہار — بترس از زبردستی روزگار

۴۔ حکایت ۔ پادشاہے با غلامے عجمی در کشتی نشستہ بود
و غلام ہرگز دریا را ندیدہ بود و محنت کشتی نیازمودہ
گریہ وزاری آغاز نہاد و لرزہ براندامش افتادہ چندانکہ ملاطفت
کردند آرام نگرفت ملک را عیش ازو منغص شد کہ طبع نازک تحمل
امثال ایں صورت نہ بندد و چارہ ندانستند حکیمے دران کشتی بود
ملک را گفت اگر فرمان دہی من او را بطریقے خاموش
گردانم گفت غایت لطف وکرم باشد بفرمود تا غلام
را بہ دریا انداختند چند نوبت غوطہ خورد ازاں پس
مویش گرفتند وپیش کشتی آوردند و بدو دست در
سکانِ کشتی آویختند چوں برآمد بگوشۂ بنشست وقرار
یافت ملک را عجب آمد پرسید کہ حکمت چہ بود گفت
از اوّل محنتِ غرق شدن نیازمودہ بود وقدر سلامت
کشتی ندانستہ وہمچنیں قدر عافیت کسے داند کہ بہ مصیبتے

گرفتار آید۔

قطعه

اے سیر ترا نان جوین خوش ننماید　معشوق من است آنکہ بنزدیک تو زشت است
حوران بہشتی را دوزخ بود اعراف　از دوزخیان پرس کہ اعراف بہشت است

بیت

فرق است میان آنکہ یارش در بر　با آنکہ دو چشم انتظارش بر در

۵۔ حکایت۔ یکے از ملوک عجم رنجور بود در حالت پیری امید از زندگانی قطع کردہ ناگاہ سوارے از در در آمد و بشارت داد کہ فلاں قلعہ را بدولت خداوند بکشادیم و دشمنان اسیر آمدند و سپاہ و رعیت آں طرف بہ جملگی مطیع فرمان گشتند ملک نفسے سرد بر آورد و گفت ایں مژدہ مرا نیست دشمنانم راست یعنی وارثان مملکت را۔

قطعه

دریں امید بسر شد دریغ عمر عزیز　کہ آنچہ در دلم است از درم فراز آید
امید بستہ بر آمد ولے چہ فائدہ زانکہ　امید نیست کہ عمر گذشتہ باز آید

قطعه

کوس رحلت بکوفت دست اجل　اے دو چشم وداع سر بکنید

ای کف دست و ساعد و بازو — همه توزیع یک دگر بکنید
بر من افتاده دشمن کام — آخر ای دوستان گذر بکنید
روزگارم بشد بنادانی — من نکردم شما حذر بکنید

۱۴ - حکایت - ہرمز را گفتند در وزیران پدر چه خطا دیدی که بند فرمودی گفت گناہے معلوم نکردم ولیکن به یقین دانستم که مهابت من در دل ایشان بیکران است و بر عهد من اعتماد کلی ندارند ترسیدم که از بیم گزند خویش آہنگ ہلاک من کنند پس قول حکما را کار بستم که گفته اند۔

قطعه

از آن کز تو ترسد بترس ای حکیم — وگر با چو او صد بر آئی بجنگ
از آن مار بر پائے راعی زند — که ترسد سرش را بکوبد بسنگ
نه بینی که چون گربه عاجز شود — بر آرد بچنگال چشم پلنگ

۱۵ - حکایت - درویشے مستجاب الدعوات در بغداد پدید آمد حجاج بن یوسف را خبر کردند - بخواندش و گفت دعائے خیرے بر من کن گفت خدایا جانش بستان گفت از بہر خدا این چه دعاست گفت این دعاے خیر است ترا و جمله مسلمانان را۔

مثنوی

اے زبردست زیردست آزار گرم تا کے بماند ایں بازار
بچہ کار آیدت جہانداری مردنت بہ کہ مردم آزاری

۸۔ حکایت۔ یکے از ملوکِ بے انصاف پارسائے را پرسید کدام عبادت فاضلتر است گفت ترا خواب نیمروز تا دران یک نفس خلق را نیازاری۔

قطعہ

ظالمے را خفتہ دیدم نیمروز گفتم ایں فتنہ است خوابش بردہ بہ
واں کہ خوابش بہتر از بیداری است آں چناں بد زندگانی مردہ بہ

۹۔ حکایت۔ یکے را از ملوک شنیدم کہ شبے در عشرت روز کردہ بود و در پایانِ مستی ہمی گفت۔

بیت

مارا بجہاں خوشتر ازیں یک دم نیست کز نیک و بد اندیشہ و از کس غم نیست

درویشے برہنہ بسرما بروں خفتہ بود بشنید و گفت۔

بیت

اے آں کہ باقبال تو در عالم نیست گیرم کہ غمت نیست غم ما ہم نیست

ملک را خوش آمدہ صرّہ ہزار دینار از روزن بیرون کرد و گفت دامن بدار اے درویش گفت دامن از کجا

آرم کہ جامہ ندارم ملک را بر ضعف حال او رحمت زیادت شد و خلعتے بران مزید کرد و پیش درویش فرستاد درویش آن نقد و جنس را باندک مدت بخورد و پریشان شد و باز آمد۔

بیت

قرار در کفِ آزادگان نگیرد مال نہ صبر در دل عاشق نہ آب در غربال

در حالتے کہ ملک را پروائے او نبود حالش بگفتند بہم برآمد و روے ازو در ہم کشید وازین جا گفتہ اند اصحابِ فطنت و خبرت کہ از حدت و صولت پادشاہان بر حذر باید بود۔ کہ غالب ہمت ایشان بہ معظمات امورِ مملکت متعلق باشد و تحمل از دحام عوام نکنند۔

مثنوی

حرامش بود نعمت پادشاہ کہ ہنگام فرصت ندارد نگاہ

مجال سخن تا نہ بینی ز پیش بہ بیہودہ گفتن مبر قدر خویش

ملک گفت این گدائے شوخ چشم مبذر را کہ چندین نعمت باندک مدت بر انداخت برانید کہ خزینہ بیت المال لقمہ مساکین است نہ طعمۂ اخوان الشیاطین۔

بیت

الهی کور روز روشن شمع کافوری نهد   زود بینی کش بشب روغن نباشد در چراغ

یکے از وزراے ناصح گفت اے خداوندا مصلحت
آں می بینم که چنیں کساں را وجه کفاف تفاریق مجرا
دارند تا در نفقه اسراف نکنند امّا آنچه فرمودی از زجر و
توبیخ مناسب ارباب همّت نیست که یکے را بلطف امیدوار
گردانیدن و باز به نومیدی خسته کردن ۔

بیت

بروے خود در طماع باز نتواں کرد   چو باز شد به درشتی فراز نتواں کرد

قطعه

کس نه بیند که تشنگان حجاز   برلبِ آب شور گرد آیند
هر کجا چشمهٔ بود شیریں   مردم و مرغ و مور گرد آیند

۱۰۔ حکایت ۔ یکے از بادشاهان پیشیں در رعایت
مملکت سستی کردے و لشکر را به سختی داشتے لاجرم دشمنے
صعب روے نمود همه پشت بدادند ۔

مثنوی

چو دارند گنج از سپاهی دریغ   دریغ آیدش دست بردن به تیغ
چه مردی کند در صف کارزار   که دستش تهی باشد از روزگار

یکے را از آنان که غدر کردند با من دوستی داشت ملامتش
کردم و گفتم دون است و ناسپاس و سفله و ناحق شناس
که باندک تغیر حال از مخدوم قدیم برگردد و حقوق
نعمت سالها در نوردد گفت اگر بکرم معذور داری
شاید که اسپم بے جو بود و نمد زینم بگرو و سلطان که
بزر با سپاہی بخیلی کند با او بسر جوان مردی نتوان کرد۔

فرد

زر بده مرد سپاہی را تا سر بدہد   وگرش زر ندہی سر بنہد در عالم

۱۱- حکایت - یکے از وزرائے معزول شدہ بحلقهٔ درویشان
در آمد و برکت صحبت ایشان در وے سرایت کرد جمعیت
خاطرش دست داد و ملک بار دیگر با او دل خوش کرد
عملش فرمود قبولش نیامد و گفت معزولی به که مشغولی۔

رباعی

آنانکه به کنج عافیت بنشستند   دندان سگ و دہان مردم بستند
کاغذ بدریدند و قلم بشکستند   وز دست و زبان حرفگیران رستند

ملک گفت ہر آئینه ما را خردمندے کافی باید که
تدبیر مملکت را بشاید گفت نشان خردمند کافی آنست
که بچنیں کار ہا تن در ندہد۔

فرد

همائے بر همه مرغان ازان شرف دارد / که استخوان خورد و طائرے نیازارد

۱۴- حکایت- ملک زادهٔ گنج فراوان از پدر میراث یافت- دست کرم برکشاد و داد سخاوت بداد و نعمت بے دریغ بر سپاه و رعیت بریخت-

قطعه

نیاساید مشام از طبلهٔ عود / بر آتش نه که چون عنبر ببوید

بزرگی بایدت بخشندگی کن / که تا دانه نیفشانی نه روید

یکے از جلساے بے تدبیر نصیحتش آغاز کرد که ملوکِ پیشین مر این نعمت را بسعی اندوخته اند و برائے مصلحتے نهاده دست ازین حرکات کوتاه کن که واقعها در پیش است و دشمنان در کمین نباید که به وقتِ حاجت فرو ماندگی باشد-

قطعه

اگر گنجے کنی بر عامیان بخش / رسد هر کدخدائے را برنجے

چرا نستانی از هر یک جوے سیم / که گرد آید ترا هر روز گنجے

ملک زاده روے ازین سخن در هم کشید و موافق طبع بلندش نیامد و مر اورا زجر فرمود و گفت خداوند تعالے

مرا مالک این مملکت گردانیده است تا بخورم و ببخشم نه پاسبانم که نگهدارم ۔

بیت

قارون هلاک شد که چهل خانه گنج داشت — نوشیروان نمرد که نام نکو گذاشت

۱۳- حکایت ۔ آورده اند که نوشیروان عادل را در شکار گاہے صیدے کباب می کردند و نمک نبود غلامے را بروستا دوانیدند تا نمک آرد نوشیروان گفت بقیمت بستان تا رسمے نگردد و ده خراب نشود گفتند ازین قدر چه خلل زاید گفت بنیادِ ظلم در جهان اوّل اندک بوده است و هر کس که آمده بران مزید کرد تا بدین غایت رسید ۔

قطعه

اگر ز باغِ رعیت ملک خورد سیبے — برآورند غلامان او درخت از بیخ

به نیم بیضه که سلطان ستم روا دارد — زنند لشکریانش هزار مرغ به سیخ

۱۴- حکایت ۔ عاملے را شنیدم که خانهٔ رعیت خراب کردے تا خزینهٔ سلطان آبادان کند بے خبر از قول حکما که گفته اند هر که خلق را بیازارد تا دلِ سلطان بدست آرد خداوند تعالیٰ همان خلق را برو گمارد

تا دمار از نهاد او بر آرد ۔

بیت

آتش سوزان نکند با سپند   آنچه کند دود دل دردمند

گویند سر جملۂ حیوانات شیرست کمترین جانوران خر و به اتفاق خردمندان خر باربر به از شیر مردم در ۔

مثنوی

مسکین خر اگرچه بے تمیز است   چون بار ہمی برد عزیز است
گاوان و خران بار بردار   به ز آدمیان مردم آزار

باز آمدیم بحکایت وزیر غافل ۔ گویند ملک را طرفے از ذمایم اخلاق او بقرائن معلوم گشت در شکنجه کشید و به انواع عقوبت بکشت ۔

قطعه

حاصل نشود رضائے سلطان   تا خاطر بندگان نجوئی
خواہی که خدائے بر تو بخشد   با خلق خدائے کن نکوئی

آوردہ اند که یکے از ستم دیدگان بر سر او بگذشت و در حال تباہ وے تامل کرد و گفت ۔

قطعه

نه ہر که قوت بازوے و منصبے دارد   بسلطنت بخورد مال مردمان بگزاف

توان بحلق فرو بردن استخوان درشت ولی شکم بدرد چون بگیرد اندر ناف

بیت

نماند ستمگار بد روزگار بماند برو لعنت پایدار

۲- در اخلاق درویشان

۱- حکایت- یکی از بزرگان پارسائے را گفت که چه گوئی در حق فلان عابد که دیگران در حق وے بطعنه سخن گفته اند- گفت- در ظاهرش عیب نمی بینم و در باطنش غیب نمی دانم-

قطعه

هر کرا جامه پارسا بینی پارسا دان و نیکمرد انگار
ور ندانی که در نهانش چیست محتسب را درون خانه چه کار

۲- حکایت- درویشی را دیدم که سر بر آستان کعبه همی مالید و می نالید که یا غفور یا رحیم تو دانی که از ظلوم و جهول چه آید-

قطعه

عذر تقصیر خدمت آوردم که ندارم بطاعت استظهار

عاصیان از گناه توبه کنند ‌‌ عارفان از عبادت استغفار
عابدان جزائے طاعت خواہند بازرگانان بہائے
بضاعت من بندہ امید آوردہ ام نہ طاعت و بدریوزہ آمدہ ام نہ بتجارت ۔

بیت

گر کشی ور جرم بخشی روے و سر بر آستانم ‌‌ بندہ را فرماں نباشد ہر چہ فرمائی بر آنم

قطعہ

بر در کعبہ سائلے دیدم ‌‌ کہ ہمی گفت و می گریستی خوش
مے نگویم کہ طاعتم بپذیر ‌‌ قلم عفو بر گناہم کش

قطعہ

خلق در ملکِ خدا از ہمہ جنسے باشد ‌‌ صالحان خوردہ بگیرید کہ مارند ا نیم
گر کسے را عملے ہست و امیدے دارد ‌‌ ما گدائیم و دریں ملک نہ بازرگانیم

۳۔ حکایت ۔ وزدے بخانہ پارسائے در آمد چنداں کہ جست چیزے نیافت دل تنگ شد پارسا را خبر شد گلیمے کہ براں خفتہ بود در راہ وزد بینداخت تا محروم نشود ۔

قطعہ

شنیدم کہ مردان راہ خدا ‌‌ دل دشمناں ہم نہ کردند تنگ

ترا کے میسر شود این مقام کہ با دوستانت خلافست و جنگ
مروّت اہل صفا چہ در رُوے و چہ در قفا نہ
چناں کز پست عیب گیرند و در پیشت میرند ۔

فرد

در برابر چو گوسفند سلیم در قفا ہمچو گرگِ مُردم خوار

فرد

ہر کہ عیب دگراں پیش تو آورد و شمرد بے گماں عیب تو پیش دگراں خواہد برد

۴ ۔ حکایت ۔ زاہدے مہمان پادشاہے بود چوں
بطعام بنشست کمتر از آن خورد کہ ارادت او بود
و چوں بہ نماز برخاستند بیشتر از آن کرد کہ عادت
او بود تا ظن صلاح در حق وے زیادت کنند ۔

فرد

ترسم نرسی بہ کعبہ اے اعرابی کیں رہ کہ تو می روی بترکستان ست

چوں بمقام خود آمد سفرہ خواست تا تناولے کند ۔
پسرے داشت صاحب فراست گفت اے پدر
در مجلس سلطان چرا طعام نخوردی گفت در نظر
ایشاں چیزے نخوردم کہ بکار آید گفت نماز راہم
قضا کن کہ چیزے نکردی کہ بکار آید ۔

قطعه

ای هنرها نهاده بر کف دست ... عیبها برگرفته زیر بغل
تا چه خواهی خریدن ای مغرور ... روز درماندگی به سیم دغل

۵ - حکایت - یاد دارم که در ایام طفولیت متعبد
بودم و شب خیز و مولع زهد و پرهیز تا شبی در
خدمت پدر رحمة الله علیه نشسته بودم و همه شب
دیده برهم نه بسته و مصحف عزیز بر کنار گرفته
و طائفه گرد ما خفته پدر را گفتم ازین جماعت یکی
سر بر نمیدارد که دوگانه بگزارد - چنان خواب
غفلت برده اند که تو گوئی نه خفته اند بلکه مرده
اند گفت جان پدر اگر تو نیز بخفتی ازان به که در
پوستین خلق افتی -

قطعه

نه بیند مدعی جز خویشتن را ... که دارد پردهٔ پندار در پیش
گرت چشم خدا بینی به بخشند ... نه بینی هیچ کس عاجزتر از خویش

۶ - حکایت - یکی را از بزرگان به محفلی اندر
همی ستودند و در اوصاف حمیده اش مبالغت همی کردند
سر بر آورد و گفت من آنم که من دانم -

قطعہ

شخصم بچشم عالمیاں خوب منظرست — وز خبث باطنم سر خجلت نہادہ پیش
طاؤس را بہ نقش و نگارے کہ ہست خلق — تحسین کنند و او خجل از پائے زشت خویش

۷۔ حکایت۔ یکے از پادشاہان پارسائے را دید گفت ہیچت از ما یاد می آید گفت بلے ہر گہ کہ خدائے عزوجل را فراموش می کنم۔ یادت می آرم۔

فرد

ہر سو دود آں کس ز درِ خویش براند — واں را کہ بخواند بہ در کس نہ دواند

۸۔ حکایت۔ یکے از صالحان بخواب دید پادشاہے را در بہشت و پارسائے را در دوزخ پرسید کہ موجب درجات ایں چیست و سبب درکات آں چہ کہ من بخلافِ آں مے پنداشتم ندا آمد کہ ایں پادشاہ بہ ارادتِ درویشان در بہشت است وایں پارسا بہ تقرب پادشاہان در دوزخ۔

قطعہ

دلقت بچہ کار آید و تسبیح و مرقع — خود را ز عملہائے نکوہیدہ بری دار
حاجت بہ کلاہِ برکی داشتنت نیست — درویش صفت باش و کلاہ تتری دار

۳۔ در فضیلت قناعت

۱۔ حکایت۔ دو امیر زادہ در مصر بودند یکے علم آموخت و دیگر مال اندوخت عاقبة الامر یکے علامہ گشت وآں دیگر عزیز مصر شد پس ایں توانگر بچشم حقارت در فقیہ نظر کردے وگفتے من بہ سلطنت رسیدم و تو ہمچناں در مسکنت بماندی گفت اے برادر شکر نعمت باری عز اسمہٗ ہمچناں بر من افزوں ترست کہ میراثِ پیغمبراں یافتم یعنی علم و ترا میراثِ فرعون وہامان رسید یعنی ملک مصر۔

مثنوی

من آں کہ مورم کہ در پایم بمالند　نہ زنبورم کہ از نیشم بنالند
چگونہ شکر ایں نعمت گزارم　کہ زورِ مردم آزاری ندارم

۲۔ حکایت۔ درویشے را شنیدم کہ در آتشِ فاقہ می سوخت و خرقہ بر خرقہ می دوخت و تسکین خاطر خود را می گفت۔

شعر

بنانِ خشک قناعت کنیم و جامۂ دلق　کہ رنجِ محنتِ خود بہ کہ بارِ منتِ خلق

کسے گفتش چه نشینی که فلان درین شهر طبعے کریم
دارد و کرمے عمیم میان بخدمتِ آزادگان بسته و بر
در دلها نشسته اگر بر صورتِ حالت چنان که هست
وقوف یابد پاس خاطر عزیزان را منّت دارد
و غنیمت شمارد۔ گفت خاموش که در گرسنگی مردن به که
حاجت پیش کسے بردن۔

قطعه

هم رقعه دوختن به والزام کنج صبر — کز بهر جامه رقعه بر خواجگان نبشت
حقا که با عقوبتِ دوزخ برابرست — رفتن بپایمردیِ همسایه در بهشت

۳۔ حکایت۔ یکے از ملوک عجم طبیبے حاذق را
بخدمتِ محمد مصطفےٰ صلی الله علیه وسلّم فرستاد سالے
چند در دیارِ عرب بود کسے تجربتے پیش او نیاورد
و معالجتے ازوے در نخواست پیش پیغمبر صلی الله علیه وسلّم
آمد و گله کرد که مرین بنده را بسبب معالجتِ اصحاب
بخدمت فرستاده اند و درین مدّت کسے التفاتے
نکرد تا خدمتے که بر بنده معیّن است بجاآورد رسول
علیه السلام گفت این طائفه را طریقے هست که تا اشتها
غالب نشود نخورند و هنوز گرسنگی باقی که دست

از طعام بدارند حکیم گفت همین ست موجب تندرستی زمین خدمت ببوسید و برفت۔

مثنوی

سخن آنگہ کند حکیم آغاز | یا سر انگشت سوے لقمہ دراز
کہ ز ناگفتنش خلل زاید | یا زنا خوردنش بجاں آید
لاجرم حکمتش بود گفتار | خوردنش تندرستی آرد بار

۴۔حکایت۔ بقالے را درمے چند بر صوفیاں گرد آمدہ بود بقال ہر روز مطالبت کردے و سخنہائے باخشونت گفتے و اصحاب از تعنّت او خستہ خاطر ہمی بودند وجز تحمّل چارہ نبود صاحبدلے وراں میاں گفت نفس را وعدہ دادن بطعام آسان ترست کہ بقّال را بدرم۔

قطعہ

ترک احسان خواجہ اولٰے تر | کا حتمالِ جفائے بوّاباں
بہ تمنائے گوشت مردن بہ | کہ تقاضائے زشت قصّاباں

۵۔حکایت۔ جوانمردے را در جنگ تاتار جراحتے رسید کسے گفتش فلاں بازرگان نوش دارو دارد اگر بخواہی باشد کہ دریغ ندارد و قدرے بدہد وگویند کہ آن بازرگان بہ بخل معروف بود۔

شعر

گر بجائے نانش اندر سفره بودے آفتاب   تا قیامت روز روشن کس ندیدے در جہاں

جوانمرد گفت نوشدارو از وے نخواهم که بدهد یا ندهد و اگر دهد نفع کند یا نکند بارے خواستن ازو زهر کشنده است۔

شعر

هر چه از دو نان به منت خواستی   در تن افزودی و از جاں کاستی

حکما گفته اند اگر آب حیات فروشند فی المثل بآبروے دانا نخرد که مردن بعلت به از زندگانی بذلت۔

شعر

اگر حنظل خوری از دست خوشخوے   به از شیرینی از دست ترش روے

۲۔ حکایت۔ یکے از علما خورنده بسیار داشت و کفاف اندک با یکے را از بزرگان که معتقد او بود بگفت روے از توقع او درهم کشید و تعرض سوال از اهل ادب در نظرش قبیح آمد۔

قطعه

ز بخت روے ترش کرده پیش یار عزیز   مرو که عیش برو نیز تلخ گردانی

بحاجتے کہ روی تازہ روے وخندان رو فرو نہ بندد کار گشادہ پیشانی

آوردہ اند کہ اند کے در وظیفہ او زیادت کرد و بسیارے از ارادت کم دانشمند چوں پس از چند روز برقرار معہود شش ندید گفت ۔

فرد

نانم افزود وآبرویم کاست بے نوائی بہ از مذلت خواست

۷۔ حکایت ۔ درویشے را ضرورتے پیش آمد کسے گفت فلاں نعمتے دارد کامل وکرم نفسی شامل اگر بر حاجت تو واقف گردد ہمانا کہ در قضائے آں توقف روا ندارد گفت منت رہبری کنم دستش گرفت تا بہ منزل آں شخص در آورد یکے را دید لب فروہشتہ و تند نشستہ برگشت وسخن نگفت کسے گفتش چہ کردی گفت عطائے او بلقائے او بخشیدم ۔

قطعہ

مبر حاجت بنزدیک ترش روے کہ از خوئے بدش فرسودہ گردی
اگر حاجت بری نزد کسے بر کہ از رویش بہ نقد آسودہ گردی

۸۔ حکایت ۔ حاتم طائی را گفتند از خود بزرگ ہمت تر در جہاں دیدہٗ یا شنیدہٗ گفت بلے روزے

چہل شتر قربان کردہ بودم وامرائے عرب راطلب نمودہ ناگاہ بگوشہ صحرائے بحاجتے بروں رفتہ بودم خار کشے را دیدم پشتۂ خار فراہم آوردہ گفتمش بہ مہمانی حاتم چرا نہ روی کہ خلقے بر سماط او گرد آمدہ اند گفت۔

فرد

ہرکہ نان از عمل خویش خورد منتِ حاتم طائی نبرد

انصاف دادم کہ من اورا بہمت وجوانمردی برتر از خود دیدم۔

---

۴ - در آدابِ صحبت

۱- حکمت - مال از بہر آسایش عمر است نہ عمر از بہر گرد کردن مال حکیمے را پرسیدند نیک بخت کیست؟ وبدبخت چیست گفت نیک بخت آنکہ خورد وکشت وبدبخت انکہ مرد وہشت۔

شعر

مکن نماز بران ہیچکس کہ ہیچ نکرد کہ عمر در سر تحصیل مال کرد ونخورد

۲- حکمت - دو کس رنج بیہودہ بردند وسعی بے فائدہ کردند یکے آنکہ مال اندوخت ونخورد ودیگر آنکہ

علم آموخت و عمل نکرد۔

مثنوی

علم چندان کہ بیشتر خوانی　　چون عمل در تو نیست نادانی
نہ محقق بود نہ دانشمند　　چارپایے برو کتابے چند

۳۔ حکمت۔ علم از بہر دین پروردن ست نہ از بہر دنیا خوردن۔

بیت

ہر کہ پرہیز و علم و زہد فروخت　　خرمنے گرد کرد و پاک بسوخت

۴۔ حکمت۔ سہ چیز بے سہ چیز پایدار نماند مال بے تجارت و علم بے بحث و ملک بے سیاست۔

قطعہ

وقتے بلطف گوے و مدارا و مردمی　　باشد کہ در کمند قبول آوری دلے
وقتے بقہر گوے کہ صد کوزۂ نبات　　گہ گہ چنان بکار نیاید کہ حنظلے

۵۔ پند۔ ہر آں سرے کہ داری با دوست در میان منہ و اگر چہ دوست مخلص باشد چہ دانی کہ وقتے دشمن گردد و ہر گزندے کہ توانی بہ دشمن مرساں باشد کہ روزے دوست گردد۔

۶۔ حکمت۔ ہر کہ با دشمناں صلح می کند سر آزار دوستاں دارد۔

شعر

بشنو اے خردمنداں دوست وستا   کہ با دشمنانت بود ہم نشست

۷۔ حکمت۔ ہر کہ بدے را بکشد خلق را۔ از بلائے بزرگ برہاند و وے را از عذابِ خدائے۔

قطعہ

پسندیدہ ست بخشایش ولیکن   منہ بر ریش خلق آزار مرہم
ندانست آں کہ رحمت کرد بر مار   کہ ایں ظلم است بر فرزند آدم

۸۔ حکمت۔ بدخوے بدست دشمنے گرفتار است کہ ہر جا کہ رود از چنگ عقوبت او خلاص نیابد۔

بیت

اگر ز دست بلا بر فلک رود بدخوے   ز دست خوے بد خویش در بلا باشد

۹۔ پند۔ فریب دشمن مخور و غرورِ مداح مخر کہ ایں دامِ رزق نہادہ است واں دامن طمع کشادہ۔

۱۰۔ حکمت۔ متکلم را تا کسے عیب نگیرد و سخنش اصلاح نہ پذیرد۔

شعر

مشو غرّہ بر حسن گفتار خویش   بہ تحسین ناداں و پندار خویش

۱۱۔ پند۔ ہر کہ در حالت توانائی نیکی نکند در وقت ناتوانی سختی بیند۔

شعر

بداختر تراز مردم آزار نیست — کہ روز مصیبت کسش یار نیست

۱۲۔ حکمت۔ کارہا بہ صبر بر آید و مستعجل بسر در آید۔

مثنوی

بچشم خویش دیدم در بیابان — کہ مرد آہستہ بگذشت از شتابان
سمندِ بادپا از تگ فرو ماند — شتربان ہمچنان آہستہ می راند

۱۳۔ پند۔ ہر کہ با دانا تراز خود جدل کند تا بدانند کہ داناست بدانند کہ نادان است۔

فرد

چوں در آید بہ از توئے بہ سخن — گرچہ بہ دانی اعتراض مکن

۱۴۔ حکمت۔ ہر کہ با بدان نشیند نکوئی نہ بیند۔

مثنوی

گر نشیند فرشتۂ با دیو — وحشت آموزد و خیانت و ریو
از بدان جز بدی نیاموزی — نہ کند گرگ پوستین دوزی

۱۴۔ پند۔ مردماں را عیب نہانی پیدا مکن کہ مرایشان را رسوا کنی و خود را بے اعتماد۔

۱۵۔ حکمت۔ اگر شبہا ہمہ شب قدر بودے شب قدر بیقدر بودے۔

شعر

گر سنگ ہمہ لعلِ بدخشان بودے	پس قیمت لعل و سنگ یکساں بودے

۱۶۔ حکمت۔ نہ ہر کہ بصورت نکوست سیرت زیبا دروست کار اندرون دارد نہ پوست۔

قطعہ

توان شناخت بیک روز در شمائل مرد	کہ تا کجاش رسیدہ است پائگاہ علوم
ولے ز باطنش ایمن مباش و غرہ مشو	کہ خبث نفس نگردد بسالہا معلوم

۱۷۔ حکمت۔ پنجہ با شیر انداختن و مشت بر شمشیر زدن کار خردمندان نیست۔

بیت

جنگ و زور آوری مکن با مست	پیش سر پنجہ در بغل نہ دست

۱۸۔ پند۔ ضعیفے کہ با قوی دلاوری کند یار دشمن است در ہلاکِ خویش۔

قطعہ

سایہ پروردہ را چہ طاقت آن	کہ رود با مبارزان بہ قتال
سست بازو بہ جہل مے فگند	پنجہ با مرد آہنین چنگال

۱۹۔ حکمت۔ ہر کہ نصیحت نہ شنود سر ملامت شنیدن دارد۔

شعر

چون نیاید نصیحتت در گوش　اگرت سرزنش کنم خاموش

۲۰- حکمت- اگر جور شکم نبودے هیچ مرغ در دام صیاد نیفتادے بلکہ صیاد خود دام ننهادے-

۲۱- پند- حکیمان دیر دیر خورند و عابدان نیم سیر و زاهدان تا سدِ رمق و جوانان تا طبق بر گیرند و پیران تا عرق بکنند اما قلندران چندان بخورند کہ در معدہ جاے نفس نماند و بر سفرہ روزی کس-

شعر

اسیر بندِ شکم را دو شب نگیرد خواب　شبے ز معدہ سنگی شبے ز دل تنگی

۲۲- حکمت- هرکرا دشمن پیش است اگر نکشد دشمنِ خویش ست-

بیت

سنگ در دست و مار بر سر سنگ　نکند مرد هوشیار درنگ

وگروهے بخلافِ این مصلحت دیدہ اند وگفتہ اند کہ در کشتنِ بندیان تامل اولیٰ تراست بحکم آن کہ اختیار باقی ست توان کشت و توان بخشید اگر بے تامل کشتہ شود محتمل است کہ مصلحتے فوت گردد کہ تدارک مثل آن

ممتنع باشد۔

مثنوی

نیک سہل است زندہ بیجاں کرد کشتہ را باز زندہ نتواں کرد
شرطِ عقل است صبر تیر انداز کہ چو رفت از کمان نیاید باز

۴۳۔ حکمت: مشک آن است کہ خود ببوید نہ آں کہ عطار بگوید دانا چوں طبلۂ عطار است خاموش و ہنر نمائے و ناداں چوں طبلِ غازیست بلند آواز و میاں تہی۔

قطعہ

عالم اندر میاں جہال مثلے گفتہ اند صدیقاں
شاہدے در میان کوران ست مصحفے در کنشت زندیقاں

۴۴۔ پند: دوستے را کہ ہمہ عمر فراچنگ آرند نشاید کہ بیک دم بیازرانند۔

بیت

سنگے بچند سال شود لعل پارۂ زنہار تا بیک نفسش نشکنی بسنگ

۴۵۔ پند: رائے بے قوت مکر و فسوں ست و قوتِ بے رائے جہل و جنون۔

شعر

تمیز باید و تدبیر و عقل وانگہ ملک · کہ ملک و دولتِ ناداں سلاح جنگ خود است

۲۶۔حکمت ۔ جوانمردے کہ بخورد و بدہد بہ از عابدے کہ روزہ دارد و بنہد ۔

۲۷۔حکمت۔ اندک اندک خیلے شود و قطرہ قطرہ سیلے گردد یعنی آں کہ دست قوت ندارد سنگ خردہ نگاہ مے دارد تا بوقتِ فرصت دمار از دماغ خصم بر آرد ۔

شعر

اندک اندک بہم شود بسیار · دانہ دانہ است غلہ در انبار

۲۸۔حکمت ۔ عالم را نشاید کہ سفاہت از عامی بحلم در گذارد کہ ہر دو طرف را زیاں دارد کہ ہیبت ایں کم شود و جہل آں مستحکم ۔

شعر

چو با سفلہ گوئی بہ لطف و خوشی · فزون گردش کبر و گردن کشی

۲۹۔حکمت۔ معصیت از ہر کہ صادر شود ناپسندا ست واز علما ناخوب ترکہ علم سلاح جنگ شیطان است و خداوند سلاح را چوں بہ اسیری برند شرمساری بیشتر شود۔

مثنوی

عاصی نادان و پریشان روزگار   به ز دانشمند نا پرهیزگار
کان به نابینائی از راه اوفتاد   وین دو چشمش بود و در چاه اوفتاد

۳۰ - حکمت - شیطان با مخلصان بر نمی آید و سلطان با مفلسان -

مثنوی

وامش مده آنکه بی نماز است   گرچه دهنش ز فاقه باز است
کو فرض خدا نمی گذارد   از قرض تو نیز غم ندارد

۳۱ - حکمت - دو چیز مخالف عقل است خوردن بیش از رزق مقسوم و مردن پیش از وقت معلوم -

قطعه

قضا دگر نشود ور هزار ناله و آه   بشکر یا به شکایت برآید از دهنی
فرشته‌ای که وکیل است بر خزائن باد   چه غم کند که بمیرد چراغ بیوه زنی

۳۲ - پند - ای طالب روزی بنشین که بخوری و ای مطلوب اجل مرو که جان نبری -

قطعه

جهد رزق ار کنی وگر نکنی   برساند خدای عز و جل
ور روی در دهان شیر و پلنگ   نخورندت مگر بروز اجل

۴۳ - حکمت - حسود از نعمت حق بخیل است و بندہ بے گناہ را دشمن مے دارد -

قطعہ

مردکے خشک مغز را دیدم رفتہ در پوستین صاحب جاہ
گفتم اے خواجہ گر تو بد بختی مردم نیک بخت را چہ گناہ

قطعہ

الا تا نخواہی بلا بر حسود کہ آن بخت برگشتہ خود در بلاست
چہ حاجت کہ با وے کنی دشمنی کہ وے را چنان دشمن اندر قفاست

۴۴ - قول - یکے را گفتند کہ عالم بے عمل بچہ ماند گفت بہ زنبور بے عسل -

بیت

زنبور درشت و بے مروت را گوے بارے چو عسل نمی دہی نیش مزن

۴۵ - حکمت - ہر آنچہ دانی کہ ہر آئینہ معلوم تو خواہد شد بہ پرسیدن آن تعجیل مکن کہ ہیبت سلطنت را زیان دارد -

قطعہ

چو لقمان دید کاندر دست داؤد ہمیں آہن بہ معجز موم گردد
نپرسیدش چہ می سازی کہ دانست کہ بے پرسیدنش معلوم گردد

۳۶۔ حکمت۔ ہر کہ با بدان نشیند اگرچہ طبیعت ایشان نگیرد لیکن بطریق ایشان متہم گردد چنانکہ اگر شخصے بخرابات رود بہ نماز کردن منسوب گردد بہ خمر خوردن۔

مثنوی

رقم بر خود بنادانی کشیدی | کہ نادان را بہ صحبت برگزیدی
طلب کردم ز دانایان یکے پند | مرا گفتند با نادان مپیوند
کہ گر صاحب تمیزی خر نمائی | و گر نادانی احمق تر نمائی

۳۷۔ حکمت۔ ہر کہ در پیش سخن دیگران افتد تا مایہ فضلش بدانند پایۂ جہلش معلوم کنند۔

قطعہ

ندہد مرد ہوشمند جواب | مگر آنگہ کزو سوال کنند
گرچہ بر حق بود فراخ سخن | حمل دعویش بر محال کنند

۳۸۔ حکمت۔ ریشے درون جامہ داشتم و شیخ رحمۃ اللہ علیہ ہر روز پرسیدے کہ چونست و نہ پرسیدے کہ کجاست دانستم کہ ازاں احتراز مے کند کہ ذکر ہمہ عضوے روا نباشد و خردمندان گفتہ اند ہر کہ سخن نہ سنجد از جواب برنجد۔

قطعه

تا نیک ندانی که سخن عین صواب است　　باید که بگفتن دهن از هم نگشائی
گر راست سخن گوئی و در بند بمانی　　به زان که دروغت دهد از بند رهائی

انتخاب از بهارستان جامی

روضهٔ هشتم در حکایات

۱- حکایت - روباهی با گرگ دم مصاحبت می زد.
وقدم موافقت می نهاد - بباغی گذشتند - در استوار
بود - و دیوار پر خار گرد آن گردیدند تا بسوراخی
رسیدند - بر روباه فراخ و بر گرگ تنگ روباه
آسان در آمد و گرگ بزحمت فراوان انگورها دیدند
و میوه هائے رنگارنگ یافتند روباه زیرک بود.
حال بیرون رفتن را ملاحظه نمود - و گرگ غافل چندان
که توانست بخورد - ناگاه باغبان آگاه شد چوبی

برداشت ودروے بہ ایشان نہاد رو باہ باریک میان زود از سوراخ بدر رفت وگرگ بزرگ شکم دران جا محکم شد۔ باغبان بوے رسید۔ چوب دستی کشید۔ چندانش بزد کہ گرگ نہ مردہ نہ زندہ۔ پوست دریدہ پشم کندہ ازان تنگنائے بیرون رفت۔

قطعہ

زورمندی مکن اے خواجہ بزر کاخر کار زبون خواہی رفت
فربہی کرد بے نعمت و ناز زان بیندیش کہ چون خواہی رفت

۲۔ حکایت۔ کژدمے زہر مضرت در نیش و نیز در کیش عزیمت سفر کرد ناگاہ برلب آبے رسید۔ خشک فرو ماند نہ پائے رفتن نہ رائے باز گشتن۔ سنگ پشت این معنی را از وے مشاہدہ کرد۔ بروے رحم نمود و بر پشت خودش سوار کرد۔ وخود را در آب انداخت۔ وشنا کنان رو بجانب دیگر نہاد دران اثنا آواز بگوشش رسید کہ کژدم چیزے بر پشت وے می زند۔ پرسید کہ این چہ آواز است۔ جواب داد کہ این آواز نیش من است بر پشت تو۔ ہر چند میدانم کہ بران کار گرنے آید اما عادت خود نمے توانم

گذاشت۔ چنانچہ گفتہ اند۔

فرد

نیش عقرب نہ از پے کین است — مقتضاے طبیعتش این است

سنگ پشت با خود گفت کہ ہیچ بہ ازین نیست کہ این بدسرشت را ازین خوے بد برہانم و نیکو سیرتان را از آسیب وے خلاص دہم۔ بآب فرو رفت۔ و وے را موج برد گویا کہ ہرگز نبود۔

قطعہ

ہر عوانے کہ دریں بزم گہ شر و فساد — تا ز صد حیلہ بہر کینہ ازو سازد و بند

بہ ازان نیست کہ در موج فنا غوطہ خورد — وے ز بد خلقی خود خلق ازو باز رہند

۳۔ حکایت۔ موش در دکان خواجہ بقال بود۔ از نقلہاے خشک و میوہاے تر مے خورد۔ خواجہ بقال آن را مے دید و اغماض مے کرد و از مکافات وے اعراض مے نمود۔ تا روزے بحکم آن کہ گفتہ اند۔

بیت

"نفس دونان را چو گردد معدہ سیر — بر ہزاران شور و شر گردد دلیر"

حرصش بران داشت کہ ہمیان خواجہ ببرید۔ و از سرخ و سفید ہرچہ بود بخانۂ خود کشید۔ خواجہ بوقت حاجت

دست بهمیان برد چون کیسهٔ مفلسان تهی یافت و چون
معدهٔ گرسنگان خالی دانست که این کار موش است
گربه را کمین کرد و او را بگرفت. و رشتهٔ دراز در پای
او بست و بگذاشت تا به سوراخ خود رفت. و باندازهٔ رشتهٔ
غور آن را بدانست. و دنبال آن را بگرفت که سوراخ
را بکند. چنان کرد. چون بخانهٔ وی رسید خانهٔ دید
چون دکان صرافان سرخ و سفید برهم ریخته
و دینار و درهم با هم آمیخته. حق خود بیرون آورد
تصرف نمود. و موش را بیازرد. بچنگال گربه سپرد تا جزای
خود دید. آنچه دید. و مکافات ناحق شناسی خود
کشید آنچه کشید.

قطعه

گر شور و شری هست سر اهل جهان را خرم دل قانع ز هر شور و شری رست
در عز قناعت همه روح آمد و راحت در حرص فرح نیست مگر دردسری نیست

۳ـ حکایت. رمه بانی بر سر راهی ایستاده بود و چشم
مراقب بر چپ و راست نهاده. ناگاه از دور سیاهی
پیدا شد. چون نزدیک رسید دید که یکی درنده گرگ
با سگی بزرگ بر صورت دوستان صادق و یاران موافق

همراه می آیند. نه آن را ازین توهم فریبی و نه آن را دغدغهٔ آسیبی" روباه پیش دوید و سلام کرد و وظیفهٔ احترام بجا آورد و گفت بحمدالله که کین دیرین به مهر تازه بدل شد و دشمنی قدیم به دوستی جدید عوض گشته. امّا مے خواهم که بدانم سبب جمعیت شما چیست و باعث این امنیت کیست" سگ گفت "امنیت با دشمنی شبان است و با دشمنی گرگ و شبان مستغنی از بیان هست. و سبب دشمنی من با وے آن که روزے گرگ که امروز مرا دولت رفاقت وے دست داده بر رمهٔ ما حمله کرد. و یکه بره بود. و من چنان که عادت من بود در قفاے وے دویدم. تا آن بره از وے بستانم بوے رسیدم. چوں باز آمدم. شبان چو بدستی کشید. و بے موجب مرا برنجانید من نیز رابطهٔ دوستی از وے بگسستم. و به دشمنِ قدیم پیوستم.

قطعه

به دشمن دوست شو زان سان که هرگز — به تیغ دشمنی نخراشدت پوست
مکن با دوست چندین دشمنی ساز — که بر رغم تو با دشمن شود دوست

۵. حکایت. یکے روباه را گفت "هیچ توانی که صد درم بستانی و پیغام به سگان ده رسانی" گفت "والله اگرچه

مژدهٔ فراوان است اما درین معاملہ خطرۂ جان است۔"

قطعہ

از سفلہ نیل مکرمت امید داشتن — کشتی بموج لجۂ دریا فگندن است
پیش عدو ز بون شدن از بہر جاہ و مال — خود را بورطۂ خطر جان فگندن است

۶۔ حکایت۔ شترے در صحرا چرا می کرد۔ از خار و خاشاکِ آن صحرا غذامی خورد بخارے رسید چون زلفِ محبوبان درہم و چون روے خوبان تازہ و خرم گردن آز و دراز کرد تا از آن بہرہ گرد۔ دید کہ میان آن افعی حلقہ کردہ۔ و سر بادم فراہم آوردہ۔ باز پس گشت واز آرزوے خود در گذشت۔ خاربن پنداشت کہ احترازوے از زخم سنان اوست واجتناب وے از تیزی دندان او شتر آن را دریافت وگفت "وہم من ازین مہمان پوشیدہ است نہ از میزبان آشکار، وترس من از زخم دندان مار است نہ از زخم پیکان خار اگر نہ این مہمان بودے میزبان را لقمہ کردمے۔

قطعہ

گر از لئیم بتو رسد کریم نیست عجب — زخشت لفس نہ از پشم تو استخوان تو رسد

کسے کہ پا نہند درمیان خاکستر   مقرر است کہ از آتش نہان نترسند

۷۔ حکایت۔ سگے از بہر طعمۂ بے بہرہ در دروازۂ شہر رسید۔ ایستاد۔ دید کہ قرص نان گردان۔ از شہر بیرون آمد۔ ورو بصحرا نہاد۔ سگ در دنبال وے روان شد۔ وآواز داد کہ اے قوت تن وقوت روان۔ واے آرزوے دل وآرام جان عزم کجا کردۂ وروے بچہ جا آوردۂ گفت " درین بیابان با جمعے از سرہنگان از گرگان و پلنگان آشنائی دارم احرام زیارت ایشان بستہ ام۔ سگ گفت " مرا مترسان کہ اگر بکام نہنگ و دہان شیر و پلنگ در روی من در قفاے توام۔ واز تو جدا شدنی نہ۔

قطعہ

آنم کہ عمر خویش ہرگز   خالی نہ شوم ز آرزوئیت
گر گرد جہان ہمہ بگردی   ساکن نہ شوم ز جستجوئیت"

قطعہ

آنان کہ جز بنان نبود زندہ جان شان   دارند رو بجانب دونان برائے نان
گر فی المثل ز دست کسان صد قفا خورند   ہمچون سگ گرسنہ روند از پئے نان

۸۔ حکایت۔ کبوتر را گفتند " چون است کہ از دو بچہ

بیش نیاری و چون مرغ خانگی بر بیشتر ازان قدرت نداری" گفت " بچہ کبوتر غذا از حوصلہ مادر و پدر مے خورد۔ و چوزۂ مرغ خانگی از مزبلہ راہ گذار از یک حوصلہ غذاے دو بچہ بیش نتوان داد۔ وانہم مزبلہ در روزی ہزار چوزۂ در روز سے توان کشاد"

قطعہ

خواہی کہ شوی حلال روزی ہمخانہ مکن عیال بسیار
دانی کہ درین سراے تنگ حاصل نشود حلال بسیار

۹۔ حکایت۔ گنجشکے خانہ سوری باز پر داخت ودر فرقۂ آشیان لک لکے خانہ ساخت۔ باز گفتند " ترا چہ مناسبت باچنین جانورے بدین بزرگی ہمسایہ باشی۔ وخود را در محل اقامت ومنزل استقامت ہم پایہ داری" گفت "من این قدر نیز بدانم امّا بدانستہ خود عمل کردن نے توانم۔ در ہمسائگی من مارے ہست کہ چون ہر سال بچگان بر آورم وبجگر پرورم ناگاہ در خانہ من تازد۔ و بچگان مرا قوت خود سازد۔ امسال از وے گریختہ ام ودر

دامن این بزرگ آویخته. امید ے دارم که داد من
از وے ستاند. چنانچه هر سال بچگان مرا او قوت ے سازد
امسال این بچگان وے را قوت خود گرداند۔

قطعه

بچۂ باده در بیشۂ شیر باشد شود ایمن از زخم واز چنگ گرگان
زبیداد خردان امان یابد آن کس که گیرد وطن در جوار بزرگان

۱۰۔ حکایت۔ سگے را گفتند "سبب چیست که هر خانه
که باشی گدا گرد آن خانه نتوان گذشت؟ گفت "من
از حرص وطمع دورم وبه بے طمعی وقناعت مشهور۔
از خوانے به تنک نانے قانع ام واز بر پارۂ به خشک
استخوانے خورسند۔ اما گدا سخرۂ حرص وطمع ومدعی
جوع ومنکر شبع۔ نان یک هفته اش در انبان۔ وه
زبانش در طلب نان یک شبه جنبان غذاے دو روزۂ
اش بر پشت وعصاے در یوزه اش در مشت۔
قناعت از حرص وطمع دور است وقانع از
حریص وطامع نفور۔"

قطعه

در هر دلے که عز قناعت نهاد پاے از هر چه بود حرص وطمع را به بست در

هر جا که عرض کرد قناعت متاع خویش　　بازار حرص و معرکهٔ آرزو شکست

۱۱- حکایت - روباه بچه با مادر خود گفت "مرا حیله بیاموز - که چون بر کشند کش سگ در مانم - خود را از آن برهانم" گفت اگرچه حیله فراوان است اما بهتر آن است که در خانهٔ خود بنشینی - نه او ترا بیند و نه تو اورا بینی"

قطعه

چو با خصم شو و سفله آن نه از خرد است　　که در خصومت وے مکر و حیله سازکنی
هزار حیله توان ساخت و رہمه آن به　　که هم ز صلح و هم از جنگش احتراز کنی

۱۲- حکایت - سُرخ زنبورے بر مگس عسل زور آورد - تا وے را طعمهٔ خود سازد - بزاری بر آمد - که با وجود این همه شهد و عسل مرا چه محل که آن را بگذاری و به من رغبت آری - زنبور گفت - اگر آن شهد است تو شهد را کافی و اگر آن عسل است تو سرچشمهٔ آنی -

قطعه

اے خوش آن مرد حقیقت که به پیغام و سلام　　رو نتابد بسوے مائده وصل رَوَد
اصل چون روے نماید نه پس پردهٔ فرع　　فرع را باز گذارد و بسوے اصل رَوَد

۱۳- حکایت - موری دیدند بزورمندی کمر بسته و ملخی را ده برابر خود بر داشته - به تعجب گفتند "این مور را به بینید که با این ناتوانی بارے را با این گرانی چون می کشد. مور چون این سخن بشنید بخندید و گفت "مردان بار را به نیروے همت و بازوے جمعیت کشیده اند نه بقوت تن و صحت بدن"

قطعه

بارے که آسمان و زمین سر کشید از آن   مشکل توان بیاوری از جسم و جان کشید
همت قوی کن از مدد رہروان عشق   کان بار را بقوت و همت توان کشید

۱۴- حکایت - گاوے در گلهٔ خود سالار بود - و در میان گاوان بقوت سرون نامدار - چون گرگ روے به ایشان آوردے آفت وے بزخم سرون ایشان دور کردے - ناگاه دست حادثه بر وے شکست آورد و سرون وے را آفتے رسید بعد از آن چون گرگ را دیدے در پناه گاوان دیگر خزیدے سبب آن را سوال کردند در جواب گفت -

رباعی

زان روز که از سرون خود ماندم فرد   شد معرکهٔ دلاوری بر من سرد
دیرینه مثلے هست که در روز نبرد   ضربت بود از حربه و دعوے از مرد

انتخاب از عیار دانش

فوائد یکدل بودن با دوستان

آوردہ اند کہ در کشمیر مرغزارے بود دلپذیر۔ از درختان سبز و آبہاے خوش آن سرزمین آراستہ بود۔ روزے زاغے بر بالاے درختے نشستہ زیر و بالا می نگریست و بہ راست و چپ نظر می افگند۔ ناگاہ مردے دید کہ دامے بر گردن و توبرہ بر پشت و چوبے در دست گرفتہ تیز بجانب درخت می آید۔ زاغ در اندیشہ شد کہ مگر قصد من دارد یا دیگرے؟ خود در زیر برگے پنہان شد و دیدہ بران گماشت کہ صیاد چہ خواہد کرد؟ صیاد بپاے درخت آمد و دام بکر باز کشید و دانہ فریب بالاے آن پاشید و در کمین گاہ نشست زمانے نہ گزشتہ بود کہ خیل کبوتران در رسید و سردار ایشان کبوترے بود کہ او را مطوقہ

گفتند ــ . ذہنے روشن وزیرکی تمام داشت. کبوتر
چون دانہ دیدند از گرسنگی بے اختیار بسوئے دانہ
میل کردند ـ مُطوّقہ از روے مہربانی کہ بزرگان را
باخرد مندان می باشد وصاحبان را با ملازمان بہ کبوترا
گفت کہ اندیشہ کردن ضرور است کہ در زیر این
دام نباشد ـ کبوتران از بسیاری گرسنگی عقل نصیحت
شنو را بباد دادہ بودند ـ ہرچند بیشتر نصیحت کرد
حرص کبوتران بیشتر شد ـ مُطوّقہ اندیشید کہ اگر ہمراہی
ایشان می گزارد بے وفائی بشود واگر موافقت
می کند دیدہ ودانستہ خود را در بلا می اندازد ـ
آخر مُطوّقہ عیب بیوفائی برخود نہ پسندیدہ مردن خود
را اختیار کرد وگفت " شاید کہ اندیشۂ من پیش رود
ویاران ہمہ از خوابِ غفلت بیدار شدہ از سخن
من بیرون نہ روند و باتفاق کارے ساختہ شود "
القصّہ ہمہ کبوتران فرود آمدند ـ دانہ چیدن ہمان
بود و در دام صیاد افتادن ہمان ـ مُطوّقہ فریاد
برکشید کہ من باشما یان گفتم کہ شتابِ
کاری ناستودہ است وبے فکر در کارہا آغاز کردن

ناپسندیده ۔ کبوتران از ناشنودن نصیحت شرمندہ شدہ طپیدن گرفتند ۔ صیّاد از کمین بر آمد شادی کنان بسوے دام دوید کبوتران راکہ چشم برصیّاد افتاد سراسیمہ شدہ پرو بال بیزدند ۔

مُطوّقہ گفت اے یاران آن زمان سخن من گوش نکردید ۔ الحال کہ کار از دست افتادہ است ہریکے در خلاص خود می کوشید ۔ خود را در نظر نیاوردہ اگر ہرکدام در خلاص دیگرے کوشید از برکت ہمدردی کار بستہ شما کشاید ۔ چنانکہ دو یار در کشتی نشستہ بودند ۔ ناگاہ کشتی بشکست وہر دو در آب افتادند ۔ ملّاحے خود را در آب افگند وقصد کرد وگفت اگر برآوردن ہر دو مرد صورت نہ بندد بارے یکے را برآرم ہرکہ نزدیک شدے فریاد برآوردے وگفتے ۔

"مرا بگذار ودست یارمن گیر"

واگر برآوردن یاران از برآمدن خود بہتر می دانید بارے ہمہ یکدل ویک رو شدہ زورے

کنید و در پرواز آئید - شاید که دام بر داشته شود
و پریدن صورت بندد -
آخر از دولت اتفاق دام از جائے بر گرفته
در پرواز آمدند و صیاد از عقب می دوید زاغ
با خود گفت که این چنین واقعه پس از دیرے
ظاهر می شود - همان بهتر که برائے تجربه خود آخر
کار ایشان می شناخته باشم - این اندیشید واز پئے
ایشان می رفت تا آنکه مطوقه با یاران - خود گفت
که سوئے آبادانی و باغات پرواز کنیم تا از نظر
این صیاد کوته بین پنهان شویم و چارهٔ کارِ خود
پیش گیریم - آخر از جانب دشت رو بآبادانی نهادند
چون از چشم صیاد پنهان شدند صیاد افسوس کنان
برگشت - کبوتران از صیاد ایمن شده از خلاصی
خود به مطوقه سخن کردند وآن خردمند بعد
از اندیشهٔ گفت درین نزدیکی موشے است
زیرک نام از دوستان من و به وفا ومروت
در میان یاران سرآمده است ممکن است که
کار بسته از و کشوده شود -

پس بویرانۂ کہ موش دراں نزدیکی خانۂ داشت
فرود آمدند - چون آواز مطوقہ بگوش موش رسید
در ساعت از خانۂ بیرون آمد یار خود رابستۂ بند
بلا دید - بے آرام شد و پرسید اے یار عزیز بچہ
سبب بدین رنج گرفتار شدی ؟ چون تو کسے با این
ہمہ دور اندیشی چرا چارۂ کار خود نہ جست
و بدست رنج و محنت خود را گرفتار ساخت ؟
مطوقہ سرگذشت رادر میان آورد وگفت این
خود ظاہر است امّا در معنی چیزے راکہ خداخواستہ
باشد تدبیر چہ چارہ سازد! خواہش الٰہی ماہی را
از دریا بہ ہوا آرد و مرغ را از ہوا بر زمین
افگند -

زیرک گفت اے مطوّقہ ! دل خوش دار - ہر
نیک و بدے کہ بکس میرسد چوں کار فرمائے
دانا و توانا و مہربان است عین صلاح است -

بدُر دو صاف ترا حکم نیست دم درکش
کہ ہرچہ ساقیِ ما داد عین الطاف است

زیرک پس ازین سخنان تسلّی بخشش بُریدن بندکہ

مطوقہ بآن بستہ شدہ بود آغاز کرد۔

مطوقہ گفت آنچہ میکنی دوستی بجامی آری۔ اے دوست مہربان نخست بند ہاے یاران بکشاے۔ پس بکشادن من گرائے۔ موش سخن او گوش نکردہ بکارِ خود مشغول بود۔ مطوقہ بمبالغۂ بسیار گفت اے زیرک اگر رضائے من میخواہی راہ آن است کہ اوّل یاران مرا رہائی بادہ و منت بر جان من بگزار۔

موش گفت این سخن بسیار طرفہ گفتی مگر ترا بذاتِ خود احتیاجے نیست من چگونہ ترا گزاشتہ بدیگران پردازم کہ بہترین اینہا توئی۔

مطوقہ گفت مرا درین باب نکوہش منمائے آنچہ میگویم بجا آر کہ پیشوائی این کبوتران بنام من نوشتہ اند۔ آنچہ بر خدمتگاران لازم بود بجا آوردند و مرا از دامِ صیاد رہائی بخشیدند۔ الحال لائق آن است کہ من ہم گردن خود را از بار خدمت ایشان خلاص سازم و کار مہتری بجا آرم چہ بتجربۂ روزگاران بخردمندان جہان یقین شدہ

است که هر فرمان روائے که آسایش خود طلبد و رعیت را درہم گزارد۔ آب دولت او تیره شود و دیدهٔ کامرانی او خیره گردد۔ پس مناسب آن است که اوّل سر انجام کار ایشان شود۔

موش گفت بادشاه در میان رعیت حکم جان دارد در بدن۔ پس خردمندان را ملاحظۂ جان کردن بهتر باشد چه اگر جان بصلاح است و در بدن زیانے رود باکے نیست و اگر خدانخواسته زیان بجان آید از سلامتی بدن چه کشاید؟

مطوّقه گفت ترا سروبرگ کار کردن بسیار است می ترسم که اگر از کشادن من آغاز کنی وملول شوی یاران در بند مانند امّا چون من بسته باشم هر چند که ملول شوی مرا در بند نخواهی گزاشت۔

موش آفرین بر مردمی مطوّقه کرده بندهائے یاران ببرید و در آخر گردن مطوّقه را آزاد کرد۔ کبوتران دل شاد شده رخصت گرفته بآشیانهٔ خود رفتند و موش بسوراخ خود فرو شد۔

زاغ چون دستگیری موش و بُریدن بند ہائے کبوتران دید بدوستی و ہمدمی او میل کرده با خود گفت آنچه کبوتران را اُفتاد ازان ایمن نتوان بُود واز دوستی چنیں کس گریز نباشد۔ پس آہسته بدر سوراخ موش آمده آواز داد۔ موش پرسید که کیست گفت منم زاغ ۔ با تو کارے دارم ۔

زیرک موشے باخرد بُود وگرم وسرد روزگار دیده و برائے روز بد چندین سوراخ نہانی که ازان بدر توان رفت راست کرده ۔ چون آواز زاغ شنید برخود بپیچید وگفت ترا با من چه کار و مرا با تو چه آشنائی ہ خواست که از راه دیگر بدر رَوَد ۔

زاغ سرگزشتِ کبوتران باز نمود وگفت ازان باز که این حال دیده ام دل بر دوستی تو بسته ام میخواہم که مرا به بندگی خود قبول کنی و در دوستان خود شماری ۔

موش جواب داد که میان من و تو چگونه

آشنائی شود وکار بدوستی کجا کشد ؟ ترا از روے دوستی ما کردن کشتی بر خشکی راندن است واسپ بر روے دریا تاختن۔

زاغ گفت به نیت درست خواهش نموده ام مرا محروم مگزار که هرکه رو بدرگاه صاحبِ دولتانِ کرم پیشه نهد هر بدی که باشد قبول کنند۔

موش گفت اے زاغ حیله را بگزار که خوے شما را نیکو می شناسم از جنس ما نیستی وهم ازاں نماندائے که به بد کرداری شهرت دارند وبفریب نام بر آورده اند۔ در هیچ صورت از تو در اماں نشوم۔

زاغ گفت اے زیرک بعقل خود اندیشه نمائے که مرا از آزار تو چه فائده باشد وخوردنِ تو چه سیری آرد و در پائداری تو هزار فائده است۔ من از راهِ دور آمده ام۔ از مردمی تو دور باشد که مرا محروم گردانی وچوں باخلاص درست آمده ام امید دارم که بر ضمیر حق پذیر تو پر تو اندازد۔

زیرک گفت گرفتم که ترا آرزوے دوستی من پدید آمده است وبه گمانِ فائده دل بر دوستی من گماری

لیکن باندک سببے سر رشتهٔ محبت گسسته کنی و بدشمنی گرائی
آب هرچند خوئے آتش گیرد بآتش دوستی نه پذیرد و دوستا
یافتن همان و کشتن همان است۔
زاغ گفت این سخنها که از خرد گفتی شنیدم و پند
گرفتم۔ پیش زانکه از تو فائده یابم آرزوئے ملازمت
تو کرده بودم۔ الحال که از پند هائے تو بهره مند گشتم
هیچ رُو از در تو باز نروم و آب و دانه بخورم و آرام نگیرم
تا مرا به دوستی خود سرفراز نسازی و حکما گفته اند که کریمان
و بزرگان زود آشنا شوند و دیر دشمن گردند چون کوزهٔ
زرین که زود راست می شود و دیر می شکند و اگر کج
گردد باندک چیزے راست می شود و سفلگان و کوته
اندیشان دیر دوست شوند و زود رنجند چون کوزهٔ سفالین
که راست دیر شود و زود شکند و اصلاح نه پذیرد۔ اے
زیرک۔ این سخن و گفتگو بگزار اگرچه من خود را از کریمان
نمی شمارم اما خدمت ایشان کرده ام۔ از سفلگیها عار
دارم۔ در دوستی خود مرا راستگو و پا بر جائے خیال کن
که مرا هیچ وجه از در تو روئے رفتن نیست از راه
مردمی سخن مرا باور کن و این کار را بر دل خویش بزرگ

بگردان۔

زیرک چون درست کرداری وراست گفتاری از
روئے ورائے او فهمید از راه لطف ومهربانی۔ زبان
برگشاد که مثل تو که بخردمندی وبزرگ منشی آراسته
است اگر دشمنم باشد خواهان صحبت او باید بود
واز سر آزار خود نباید اندیشید وحال آنکه ترا دوست
ومهربان خود یافته ام در دوستی تو چگونه تاخیر کنم وچرا
بجان خریدار نباشم؛ این همه گفتگوئے سن برائے آن بود
که اندازهٔ دانش تو می گرفتم وحال ترا معلوم میکردم که
اگر در حق من عذرے کنی عذرے داشته باشم ولو هم
نگوئی که دوست سست عنان ونرم شانه یافتم وپیش
تو عزیز نباشم چه از آنجا که بے اتفاقی در سرشت است
هرچه بآسانی بدست آرند کمتر عزیز دارند۔

پس نزدیک سوراخ آمده بایستاد وباب بروے
گشاده سخن دوستی با زاغ درمیان آورد وگفت اے
زاغ مراتب دوستی اگرچه بسیار است۔ اما خردمندان
بچهار قسم در آورده اند وچون بدیده اندیشه نظر
کنی هیچ مرتبه ازین چهار مرتبه بیرون نباشد۔ اول

دوستے کہ درمیان مال مضائقہ نہ داشتہ باشد۔ دوم در کارِ دوست جان فدا کردن آسان داند۔ سوم اگر در راہ دوستی ناموس برباد دہد غمگین نشود۔ چہارم برائے خاطر دوست خود از مرغوبات خود بگزرد وبرو دشوار نباشد۔

اے زاغ اگرچہ در زمانۂ مابسیار ناکسانند کہ از پستی ہمت وبد اصلی ذات مال را از ہمہ عزیز میدانند امّا بدان کہ ایں سخن بآنہا نسبت باخوش طبع بلند فطرت است۔

زاغ چہار مرتبۂ دوستی راشنیدہ خوشحال شد وبدانچہ گفتہ شد عہد استوار کرد ودل زیرک را از اندیشۂ خلاص ساخت وگفت اے زیرک پیش چرا نمی آئی واز نزدیکی خود مرا چرا خرسند نمی سازی مگر ہنوز اندیشہ ماندہ است۔

موش گفت اے خردمند ہرگاہ عہد اخلاص بستہ شد دیگر گنجایش بدگمانی نمی ماند وگرنہ از گوشۂ کاشانہ بیرون نیامدے امّا اندیشۂ من از یارانِ تست کہ خوئے ایشاں در دشمنی مِن مثل خوئے تو نیست۔ ترسم کہ

کسے از ایشان مرا بیند و بد اندیشی نماید۔

زاغ گفت این اندیشہ مکن کہ مرا با یاران قرار دادے است کہ با دوست من دوست باشند و دشمنان مرا دشمن دارند۔

موش گفت اے زاغ این سخن کہ میگوئی صورت راستی دارد امّا میدانی کہ آنہا را با من دشمنی قدیم ست و خرد مندان گفتہ اند ہرکہ با دوست دشمن صحبت ورزد یا با دشمن دوست در آمیزد اُورا از دشمنان شمردن مناسب باشد۔

فرد

رُوئے دل از دو طائفہ برتافتن نکوست
از دوستان دشمن واز دشمنان دوست

ازینجاست کہ حکما گفتہ اند دوستان سہ گروہ اند یعنی دوست و دوستِ دوست دشمن و ہمچنان دشمنان نیز سہ نوع اند یعنی دشمن ظاہر و دشمن دوست و دوست دشمن۔

زاغ گفت آنچہ فرمودی معلوم شد لیکن دوستی من با تو دران اندازہ است کہ ہرکہ دشمن تو باشد اُورا دشمن خود میدانم و ہرکہ جویائے رضاے تست

یار من است و دوستی من بحدے رسیده است که اگر از چشم و زبان من که دیده بان تن و ترجمان دل اند خلاف تو دریابم بیک اشارت هردو را نیست و نابود گردانم۔

موش از شنیدن این سخنان خوش دل گشته پیش آمد و زاغ را گرم پرسید و درکنار گرفت و بایک دیگر بسر می بردند و روزگار بشاد کامی بیگزراندند و موش از آنچه آئین مهمانداری باشد بجا می آورد۔ چوں روزے چند برین حال بگزشت گفت اے برادر اگر تو هم اینجا خانه کنی و اهل وعیال و فرزندان خود را بیاری از دوستی دور نباشد که این جائیست بسیار پر فضا و دلکشا۔

زاغ گفت در خوبی جا و لطافت هوا شک ندارم لیکن بسر راه واقع شده است۔ پیوسته از آمد وشد رهگزران اندیشهٔ آسیبے باشد۔ در فلان جا مرغزارے است دلکش وسنگ پشتے از دوستان من آنجا خانه وارد وطعمه وران نزدیکی بسیار بهم می رسد واز آسیب حوادث روزگار ایمن توان بود۔ اگر بفرمائی باتفاق

آنجا رویم و زندگانی باقی مانده ، باہم بخوشحالی بگزاریم ـ

موش گفت ہیچ لعنت برابر ہمراہی تو نمی دانم ـ ہر جا کہ روی جدائی ندارم و این خانہ نیز وطن اصلی من نیست ـ بے اختیار اینجا افتادہ بودم ـ قصۂ من اگرچہ دراز است امّا بر چیزہائے عجیب و غریب اشتمال دارد ـ چون آرام گاہ قرار یابد ـ اگر خاطر می خواستہ باشد انشاء اللہ کہ از بسیار باز گویم ـ سخن بدین قرار یافت و زاغ دم موش گرفتہ رُوئے بجانب سنگ پشت نہاد و سنگ پشت از دور سیاہی زاغ بدید ـ از ترس بآب فرو رفت زاغ موش را آہستہ از ہوا بر زمین نہاد و سنگ پشت را آواز داد ـ سنگ پشت آواز آشنا شنیدہ از آب برآمد و بدیدار یار گرامی شاد کام شد و گفت " اے یار درین مدت کجا بودی و چہ حال داشتی "؟

زاغ قصۂ خویش را از آغاز دام انداختن صیاد تا حال کبوتران بہ تفصیل بیان کرد و گفتگوئے کہ در آرزوے دوستی زیرک گزشتہ بود باز گفت ـ

سنگ پشت حقیقتِ حال دانسته بدیدار موش خوشی وخرمی نمود وشرایطِ مهمانداری ویار پرستی بجا آورد وموش را منزلِ مناسب تعیین فرمود وہر کدام بخانۂ خود رفته بشادکامی مشغول شدند۔

چون ماندگیِ سفر بر انداختند ودران جائے دلکش بیاسودند روزے زاغ بدیدن زیرک آمد وگفت "اگر سرو برگِ سخن داری از سرگذشت خود که وعده کرده بودی باسنگ پشت باز گوئی تا سخن پردازی وخردمندیِ تو آنچنان که باید معلوم سنگ پشت گردد ورابطۂ دوستی ویک جہتی استوار شود ومرا نیز سرمایۂ دانش بہم رسد"

موش باسنگ پشت آغاز سخن کرد وگفت۔

اے برادر! وطن اصلی من کامروپ بوده است که شہرے است از ہندوستان ومن دران شہر بگوشۂ زاہدے جائے گرفته بودم وموشے چند در گرد من فراہم آمده بودند۔ یکے از خیر اندیشان ہر صباح برائے زاہد خوردنی آوردے۔ زاہد پارۂ ازان به چاشت بکار بردے وباقی برائے شام ذخیره ساختے من منتظر

فرصت می بودم وچون او از خانه برون می رفت
فی الحال خود را در سفره افگندے وبفراغِ دل آنچه
بایستے بجزوے ودیگر بر موشان قسمت کردے ۔
زاهد هر چند از براے دفع من حیله ها می انگیخت
سودمند نمی آمد تا شبے مهمانے بخانه زاهد آمد وپس
از لوازم مهمانداری زاهد پرسید که از کجا می آئی وروے
بکدام جانب داری ؟ مهمان آنچه در خاطر داشت جواب
داد وآنچه زاهد می پُرسید بتقریر دلپذیر یک یک را بجواب
پسندیده می گفت ومن وقت را غنیمت دانسته باگروه
خود در کار خوردنی مشغول بودم وزاهد بجهت آنکه
موشان دور شوند درمیانِ سخنِ او دست برهم می
کوفت ومهمان چه سِرّ آں نه رسیده نشانِ بے حرمتی و
بے ادبی فهمیده خشمناک گشته گفت " اے زاهد درمیان
سخنِ دست برهم کوفتن گوینده را مسخره گرفتن است
این روش ناپسندیده از آئینِ درویشی دوراست "
زاهد عذر خواست وگفت " حاشا که مسخرگی از من
ظاهر شود ۔ ایں دست برهم کوفتن من براے رمانیدن
موشان است که درین کاشانه هجوم کرده اند وهرچه

از خوردنی بهم رسد در می ربایند۔

مهمان رانسلی خاطر شد و پرسید "همه موشان خیره اند یا بعضے از آنها بیشتر دلیر اند"؟

زاهد گفت "یکے از ایشان بسیار دلیر است که رو برو بے اندیشہ همه خوردنی از دستر خوان می رباید

مهمان بزاہد گفت " بخاطر می رسد که دلیری آن موش بے سببے نخواہد بود وظاہر چناں است که در خانۂ نقدے دارد که بہ پشت گرمی آں دلیری وتیزی می نماید۔ اگر مفلس وبے نوا بودے ایں تازگی از حال او ظاہر نشدے چہ گفتہ اند که آنکس که بے زر است چوں مرغ بے بال وپر است۔ بیا تا سوراخ موش را زیر وزبر کردہ بنگریم که سر انجام کار بکجا می کشد"۔

زاہد فی الحال تبرے حاضر گردانید ومن آں ساعت در سوراخ دیگر بودم وآنچہ با یکدیگر می گفتند می شنیدم در کاشانۂ من ہزار دینار زر بود که بر آں غلطیدمے واز تماشائے آں مرا خوشی وخوشحالی روی می داد۔ آخر الامر مهمان خانۂ مرا بشگافت وہرچہ سرمایۂ شادمانی

بود از زر همه برگرفت وبزاهد گفت "این بود مایهٔ دلیری
پس ازین حرکتِ ناپسندیده نخواهد کرد" ومن این سخن
بشنیدم ونشان ناتوانی در خود زبان زیاده می دیدم
واندیشهٔ گزاشتن آنجا می کردم. بیشتر روزگارے نگزشت
که موشان دیگر که کمر بندگی چست بسته بودند واز
روے اخلاص خدمت می کردن آن روش را بر
گردانیده بچشم سُبکی می دیدند چو آشنایان آش ودوستان
نان بودند ازمن روگردانی کرده بدشمنان پیوستند.
بخود می گفتم که ازین آزرده خاطر نباید بود. مثل
مشهور است که هرکه مال ندارد یار ندارد ومرد تهیدست
هرکاریکه آغاز کند تمام نشود وآرزوے که از دلِ او
سر برزند میسر نگردد. چون آب بارانِ زمستان که بدریا
نتواند رسید واز کم مایگی وبے مددی در راه بآخر
شود. بزرگان گفته اند هرکه برادر نه دارد هرجا که افتد
غریب باشد وهر کرا فرزند نبود نام او از روزگار بر
افتد وهرکه مفلس وبے چیز بود از دوستان بهره نیابد.
تهیدستان را هیچ دوست نباشد ودوستی سفله ها وپست
همتان بر غرض خود می باشد. نه از وفا اثرے دارند ونه

از مروّمی خبرے۔

مثنوی

این دغل دوستان که می بینی
مگسانند گردِ شیرینی

تا طعامے که هست می نوشند
همچو زنبور بر تو می جوشند

باز وقتے که ده خراب شود
کیسه چون کاسهٔ رباب شود

ترک صحبت کنند و غمخواری
دوستی خود نبود پنداری

راست گویم سگان بازارند
کاستخوان از تو دوست تر دارند

وگزارندگانِ سخن آورده اند که بزرگے را پرسیدند
"چند دوست داری"؟

گفت "نمی دانم۔ روزگارے آراسته دارم۔ همه کس لاف دوستی می زنند۔ اگر مال وجاه از من رود معلوم گردد که یار کیست واغیار کدام؟ روزِ آزمائشِ دوستان وامتیاز ایشان از دشمنان روز بینوائی است"۔

حکیمے را پرسیدند "سبب چه باشد که مردم بدوستی مال داران می گرایند و به بے درمانِ کم مایه آشنائی نمی کنند"؟

جواب داد مال محبوب خلق است۔خود را نزد هر کس

که مال داشته باشد می رسانند و تعظیم او بجا می آرند
و چون مال از دست برود پیرامنش نگردند"
درین محل یکی از موشان که بیشتر از همه لاف
اخلاص زدے و هر لحظه صحبت مرا سرمایهٔ سعادتِ
جاوید دانستے بیگانه وار بر من بگذشت. من او را طلبیده
گفتم "ترا چه واقع شد؟ آن همه مهربانی و دوستی که
داشتی کجا رفت"؟
آن بیوفا روے درهم کشیده بدرشتی پیش آمد و گفت
"ابله شخصے بوده. مردم هیچ یکی را بهرزه ملازمت
نکنند. آن لحظه که درم داشتی و کرم می نمودی ما همه
ملازمان تو بودیم. الحال مفلس شده. خواهش بیهوده
چرا می کنی؟ از پیشینیان بمن رسیده است که مفلس چنانکه
از لذت دنیا محروم است بسا باشد که از رضائے الٰهی
نیز محروم ماند چه بے زری و احتیاج او را بر دزدی
و ناراستی دارد. پس با چنین کس دوستی ورزیدن
لائق نیست"۔
من گفتم "بیوفائی بگذار و از سخنان بیوفایان بگذر.
پیش ازین بشنوی نفس خود نکوهش فقر منا که پسندیده

خردمندان و ستوده خدا طلبان است ؎

پس روے ازان موشان برتافتم و بار دیگر بر سوراخ
شتافتم۔ دیدم که زرها را زاهد و مهمان بریکدیگر قسمت
کردند۔ و زاهد حصه خود را در خریطه کرده بزیر بالین
نهاد۔ طمع شوم باز مرا در جنبش آورد۔ باخود گفتم که
اگر ازان زر چیزے بدست آید سرمایهٔ شادمانی و پیرایهٔ
کامرانی گردد و دوستان و برادران بخدمت رغبت
نمایند و مجلس آراسته و صحبت پیراسته گردد۔

درین اندیشه چندان صبر کردم که بخفتند۔ آنگاه آهسته
آهسته متوجه بالین زاهد شدم و مهمان کار دیده خود را
در خواب انداخته از من باخبر بود۔ همین که نزدیک
شدم چوبے بر پاے من زد که از رنج کوفته شدم
و پاے کشان بسوراخ رفته درپے درمان خود شدم۔
چون درد آرامش یافت بار دیگر طمع شوم مرا از خانهٔ
خود بر آورد این بار مهمان زاهد چوبے بر تارک من
زد که بحیله بسیار خود را بسوراخ افگندم و بیهوش افتادم
و از درد آن زخمها لذت مال فراموش شد۔ آخر دانستم که
سر همه بلاها طمع است۔ تا مرغے طمع در دانه نکند بستهٔ دام

نشود وتا آدمی در آمید واز نگشاید بخواری و زاری نگراید عجب از کسانیکه راحت در بسیاری مال طلبند ونداندکه از کمی آسائش توان یافت وبزرگی در جمع کردن مال دنیا جویند ونداند که از ترکِ آن بدرجہ بلند توان رسید۔

پس کارِ من ازین سرگذشت بآنجا رسید که نهال طمع از زمین دل برکندم واز شاخسار رضامیوۂ قناعت بدست آوردم۔ سر بر خط روزگار نهادم وبسر نوشت ایزدی رضا دادم وباخود گفتم که دنیا ازین حادثہا از بدی خود خبر می دہد وسعادت مندان را آگهی می دہد که ہیچ دولتخانہ نیست که اثر مکر او بآن نرسیده است کرا بر افراشت که نیفگند وکجا نهال نشاند که از بیخ وبار بر نکند ہ یاکه تکلّفے نمود که خویش نخورد وبرکه در دولت کشود که ہزار محنت از پے او در نیاورد ہ این بیوفا بآن نمی ارزد که برائے او رنجے برند وغم بود ونبود وغصۂ زیان وسود او خورند۔

بعد ازین واقعه از خانۂ زاہد بر آمده بصحرا درآمدم ودر گوشۂ قناعت بسر می بردم تا بتقریب دوستی کبوتر

بازاغ آشنائی دست داد و مدتی یک جهتی با او بسته شد و او خوبیهائے ترا با من باز گفت و نمایانه دوستی تو در دل من جا گرفت۔ بهمراهی زاغ بآشیانهٔ تو آمدم۔ شکر خدا که بصحبت تو خرسند شدم۔ امید که همراهی تو مرا بسرِ منزلِ مقصود رساند۔ این است سرگذشت من۔"

سنگ پشت چون اینها بشنید آغازِ مهربانی و دستداری نموده گفت "چنانچه تو بهمراهی و دوستی من سرگرم شدهٔ من نیز دریک جهتی امید وارم که این رابطهٔ محبت استوار گردد و شکر خدا که از تجربهٔ تو مرا پندے تمام رسید و فائده ها بر گرفتم و روشن شد که خردمندان را درین جهان باندکے خرسند باید بود و دست خواهش پیش هرکس نباید دراز کرد و هرکه بگوشه و توشه قناعت نکند بدو آں رسد که بدال گربه حریص رسید۔"

انتخاب رقعات عالمگیری

رقعه - مهین پور سلطنت - برائے اضافه پسر چار بیں
که ظاهرا بسیار دوست میدارند عرضداشتیکه نوشته بودند
بمطالعه در آمد - بیشی مراتب خرد بر بزرگ امکان ندارد
طرفه ترا اینکه آں فرزند که خبر خانهٔ خود ندارند خبر
پرداخت پسر از کجا یافتند - بهر حال -

ع - عمرت دراز باد که اینهم غنیمت است

بپاس خاطر آں فرزند بطور دیگر رعایت کرده
خواهد شد -

رقعه - فرزند عالیجاه - ڈالی انبه مرسلهٔ آن فرزند
بحمدالله پدر پیر خوشگوار آمده برائے نام انبهٔ گمنام استدعا
نموده اند چوں آن فرزند جودت طبع دارند روا دار
تکلیف پدر پیر چرا می شوند - بهر حال شد ہار سں ورسنا
بلاس نامیده شد -

رقعہ ۔ فرزند عالی جاہ محمد اعظم حفظہ اللہ تعالیٰ وسلم
ظاہر او در سواری خیلے جلد وتند میروند ۔ چنانچہ سید سائبان
بردار ایشان از پا افتاد و زندگی را جواب داد ۔ مدتے
در حضور بحضور ماندہ طریق سواری دیدہ اند چرا خلاف
آن پسندیدہ اند ۔

فرد

آہستہ خرام بلکہ مخرام   زیر قدمت ہزار جانست

رقعہ ۔ فرزند عالی جاہ باظہار جاسوسان معلوم شد
کہ شاہراہ از بہادر پور تا خجستہ بنیاد خالی از مخاطرہ نیست
قطاع الطریقان مال بیوپاریان و مسافرین بغارت می
برند و مترددین بامنیت نمی توانند آمد و رفت نمود ۔
ہرگاہ در قرب لشکر ما وشما این حال بودہ باشد وائے
بر حال طرق دور دست ۔ معلوم میشود کہ منہیان اخبار
معتبر بآن فرزند نمی رسانند ۔ از آنجا کہ غفلت و بے
پروائی خلاف طریق ریاست و جہانبانی نیست کاتبان
جدید تہدید تعین نمایند و عملہ و فعلہ پیشین را بسزا
رسانند و فوجے مستعد مقرر سازند کہ استیصال مفسدان
از بیخ و بن کردہ شاہراہ از شر جماعت حرامیان پاک

سازند ننگ بدعملی تا کے گوارا تواں کرد۔

من نمیگویم زیاں کن یا بفکر سود باش اے زفرصت بیخبر در ہر چہ باشی زود باش

رقعہ۔ فرزند عالی جاہ۔ شغل و عمل عاقل محال جاگیر آن عالیجاہ از فرد مرسلہ سوانح نگار ظاہر میگردد۔ غفلت از روز جزا چرا ا

ع۔ داد داد از دست غفلت داد داد

رقعہ۔ فرزند عالی جاہ گلشن رواں نام اسپ پھلواری کہ آن عالی جاہ برائے سواری ما فرستادہ اند بسیار پسند کردیم خرامش بایال و جمال ہمہ صفات فرسیت دارد۔ بر اسپ نیلو فر و چوا چندن کہ بتواتر سوار میشوند ظاہرا از سواری آنہا پر محظوظ اندد و اسپ ترکی بنام خوشخرام و صبا رفتار پیشکش امانت خاں کہ در اہتمام الہ یار خاں تیار شدہ اند برائے آن فرزند میفرستادیم۔ امّا آختہ بیگی ممسک اشک میریزد کہ اسپان خوب چرا بیدہند۔ بہر حال ماخواہیم فرستاد۔

رقعہ۔ فرزند عالی جاہ۔ اسپ ترکی کہ این مرتبہ فرستادہ اند صورت و سیرت خوب دارد از اسپ اولین ہم خوب برآمد سبک سیر نام گذاشتیم کہ اسم با مسمےٰ باشد۔

رقعہ۔ فرزند عالی جاه۔ پسران شمشیر خاں چرا جدا شدند
استعفائے آنہا بے سببے نخواہد بود۔ قدیما را باندک حرف
برانداختن واز جدیدان توقع کار داشتن محض بے معنی۔
با آفتاب مشرق بدیوار وایشاں درچنیں خیال بہرحال
اگر در حضور اقدس بیایند ومنصب پادشاہی اختیار نمایند
مضائقہ نداریم۔

انتخاب از تاریخ زینت الزمان
مرزا محمد شیرازی

ذکر بادشاهی فردوس مکانی ظهیر الدین محمد بابر بادشاه در مملکت هندوستان

در زمانے که عمر شیخ مرزا در شهر اندجان بود
در ۸۸۸ھ مطابق ۱۵ ماه فروری ۱۴۸۳ء عیسوی از بطن
قتلق نگار خانم دختر یونس خان فرزندے بوجود
آمد موسوم به محمد بابر میرزا گردید چون به سن
دوازده سالگی رسید از جانب پدر ایالت خطهٔ
اندجان یافت - چون عمر شیخ مرزا در چهارم رمضان
۸۹۹ھ از بام افتاده رحلت نمود - محمد بابر میرزا باتفاق امرا

پنجم ماه مذکور به تخت حکومت اندجان نشست۔ و خواجہ عبداللہ احرار کہ قطب وقت بود اسم اورا ظہیر الدین محمد نہاد۔ بعد ازان در ماوراءالنہر باسلاطین چغتائی اوزبک جنگیدہ سمرقند راتسخیر نمود چوں سلاطین اوزبک بخیال تسخیر ماوراءالنہر لشکر عظیم بسمت بخارا کشیدند طاقت مقاومت در خود ندیدہ متوجہ بدخشان گردید۔ و بدخشاں را متصرف شدہ در اواخر ۹۱۰ھ ہجری کابل راہم بدست آورد۔ در ۹۱۳ھ قندہار راتسخیر نمود (تا این زماں اولاد امیر تیمور را مرزا می گفتند) حکم داد بعد ازیں مارا بادشاہ گویند و در آخر ایں شاہزادہ محمد ہمایون در کابل تولد یافت و چوں در سال ۹۲۷ خان میرزا حاکم بدخشان فوت شد بابر شاہ شاہزادہ ہمایوں راکہ سیزدہ سالہ بود بحکومت آن ولایت نامزد ساخت بابر شاہ پانزدہ سال در ماوراءالنہر کابل حکومت نمود در آئین اکبری مرقوم است کہ بابر شاہ بیرون کابل در دامنہ کوہ حوض کوچکے از سنگ مرمر ساختہ بود از شراب پر مے کرد۔ و با مردم خوش طبع دران جا بزم نشاط می داشتند و ایں بیت مکرر مے خواندند۔

بیت

نوروز نو بہار مے و دلبران خویش　　بابر بہ عیش کوش کہ عالم دوبارہ نیست

و در سال ۹۳۲ھ ہجری عزیمت تسخیر۔ ہندوستان را نمودہ متوجہ آن سمت گردید۔ چوں نزدیک دہلی رسید سلطان ابراہیم لودی بایک لک سوار و ہزار زنجیر فیل در میدان پانی پت کہ بہ دہلی سہ منزل است نزول نمودہ قریب یک ہفتہ ہر دو لشکر باہم زود خورد مے کردند تا آں کہ روز جمعہ ۸ رجب ۹۳۲ھ لشکر صف آرائی نمودہ از جانبین جنگ ہائے مردانہ می کردند۔ بہادران لشکر بابری داد مردانگی مے دادند۔ چوں تائید الٰہی ہم عنان موکب بابری بود نسیم فتح بر پرچم علم اقبالِ بابری وزیدہ شکست بر سپاہ افغان افتاد و سلطان ابراہیم باجمعے از مقربان کشتہ گشتند۔ و سلطنتِ ہند بعد انقضائے یک صد وسی و یک سال از فتح امیر کہ در این مدت نہ بادشاہ از اولادِ افاغنہ بر تختِ دہلی نشستہ بودند۔ نصیب بابر بادشاہ گردید۔ بعد از فتح دوازدہم شہر مذکور داخل دہلی گردید۔ و بر تختِ سلطنتِ جلوس نمودہ فرمانروائے ممالک ہند گشت۔ بعد ازاں شاہزادۂ ہمایوں را باگرہ

فرستاد، تا خزائن آنجا را ضبط نماید. شاهزاده چون بآگره
رسید بکرماجیت راجه نام از اولاد حکام گوالیار الماسے بشاهزاده
پیشکش نمود که هشت مثقال وزن داشت شاهزاده اموال
وخزائنه آن جا را تصرف نموده مراجعت نمود وچند گاه
در خدمت بادشاه توقف نموده ازان رخصت گرفته روانه
سنبهل شد. بعد از شش ماه بعارضه تپ مبتلا شده
بادشاه او را بحضور طلب نموده معالجه کرد. قدرے
ازان بیماری سبکبار شده بادشاه بهمان مرض مبتلا گردید
چون آثار انتقال از حیات احوال بادشاه ظاهر گشت
ارکان دولت را حاضر ساخته نخست نصائح بلند و
وصایائے ارجمند که سرمایه سعادت ابدی بود نموده شاهزاده
همایون میرزا را ولی عهد و جانشین خود ساخته وامرا را متابعت
شاهزاده امر نمود. آخر الامر در ششم جمادی الاول ۹۳۷ھ
مطابق ۲۶ دسمبر ۱۵۳۰ء درچهار باغ آگره برحمت ایزدی
پیوست و در باغے که الحال نور افشان مشهور است وآن
باغ اکنون در قبضه هندوے است و وے او را به آرام
باغ موسوم نموده شش ماه برسم امانت نگاه داشته جنازه
اش را به کابل برده دفن نمودند.

ذکر سلطنتِ جنّت مکانی نورالدین محمد جہانگیر بادشاہ غازی

در سال ۹۷۷ ہجری مطابق ۳۱- اگست ۱۵۶۹ء محمد جہانگیر از بطن جودہ بائی بوجود آمد۔ دران وقتے کہ محمد اکبر شاہ مریض بود شاہزادہ محمد جہانگیر بعزم ملاقاتِ پدر از الہ آباد بہ آگرہ آمد۔ ہنوز در بین راہ بود کہ بادشاہ رحلت نمود۔ اکثر امرا و اعیان بہ سلطنت سلطان خسرو ولد محمد جہانگیر کہ در ریعان جوانی در خدمت جدّ گرامی حاضر بود اتفاق داشتند۔ و شیخ فرید کہ از امرائے معتبر آن سلسلہ بود مخالفتِ جمہور را اختیار کردہ مذکور داشتند۔ کہ باوجود ولدِ ارشد مہام سلطنت بہ پسر زادہ خالی از اشکال نیست۔ امرا ترک آن ارادہ را نمودہ بہ سلطنت جہانگیر راضی شدند۔ و محمد جہانگیر شاہ در ماہ ربیع الثانی سال ۱۰۱۴ ہجری در اکبر آباد بر سریر سلطنت جلوس نمود۔ سلطان خسرو کہ مدعی سلطنت بود چون حال

بدین منوال دید با جمعے کہ شریک مصلحت و محل اعتماد وے
بودند از اکبر آباد برآمدہ راہِ خود سری بیہودہ تا حدود
لاہور رفت و در آنجا جمعے از جنود چغتائی و افغانان بدو
پیوستہ قریب دوازدہ ہزار سوار فراہم آوردہ بطرف
اکبر آباد آمد آمادۂ جنگ شد۔ در اوّل حملہ از لشکر بادشاہی
شکست خوردہ فرار نمود۔ بادشاہ بہ اطرافِ ممالکِ فرمان
داد کہ ہرجا سلطانِ خسرو را یابند دستگیر کردہ بحضور فرستند
تا آن کہ بر کنارِ لاہور کشتی بانان اورا گرفتہ بہ قلیچ خان
حاکمِ لاہور خبر دادند۔ خانِ موصوف اورا بحضور بادشاہ
فرستاد۔ بادشاہ فرمود خسرو را بہ زندان فرستند۔ و
رفقائے او را بردار کشند۔ در سال ششم از جلوس نورجہان بیگم
صبیۂ مرزا غیاث بیگ را خواستگاری نمود۔ و با و محبت
رسانیدہ کہ در آخر عہد نامِ بیگم در سکہ نقش مے شد چنین

شعر

بحکم شاہ جہانگیر یافت صد زیور بنام نورجہان بادشاہ بیگم زر

و بادشاہ ہمیشہ می گفت کہ من سلطنتِ ہند را بہ
نورجہان بخشیدم و مرا بجز نیم سیر کباب و یک سیر شراب
ہیچ درکار نیست۔ بالجملہ جہانگیر بہ نیروے طالع و قوتِ

بخشت از قندهار تا دریائے عمان و کابل تا سرحد بنگاله در
حیطۂ تصرف در آمده و در ۱۰۳۶ھ به کشمیر توجه نمود۔ در
آنجا تکسّر مزاجی بهم رسانیده۔ رایات عالیات بجانب لاہور
باستهزاز آمد۔ در اثنائے راه روز یکشنبه بیست و نهم
ماه صفر ۱۰۳۷ھ مطابق بیست و هشتم اکتوبر ۱۶۲۷ء بعالم
جاودانی سفر کرد و نعش آورا به لاهور فرستاده در باغے
که نور جهان تعمیر کرده بود بخاکش سپردند۔ ۲۲ سال
۸ ماه شاهی نمود۔

انتخاب از کتب جدیدۂ ایران

ـــ مکالمات ـــ

تعلیمات مدنیه

س ۔ تمدّن چیست ؟

ج ۔ تمدّن عبارت است از اجتماع انسان در شهرها و قصبات وغیره و با یکدیگر الفت گرفتن و آمیزش کردن و حوائج خویش را به معاونت یکدیگر بر آوردن ۔

س ۔ اصول تمدّن چیست ؟

ج ۔ اصول تمدّن عبارت است از کسب علوم و معارف و صنایع و ترویج تجارت و ثبات در اصول مذہب و تهذیب اخلاق ۔

س ۔ انسان متمدّن کدام است ؟

ج ۔ انسان متمدّن آنست که همیشه مایل با تحاد و اتفاق با امثال خود بوده و در تکمیل صنایع و فنون کوشش می نمایند و لز میان شان اشخاص عالم و تاجر و صنعت گر وغیره

ظهور می نمایند و برای آسایش خویش وشهر و قصبه و قریه بنا می کنند و مجالس شرعی وعرفی وسیاسی وغیره تاسیس می نمایند۔

س۔ انسان وحشی کیست؟

ج۔ انسان وحشی آنست که در بیابان ها وجنگل ها سرگردان بسر برده واز میوه جات و برگ۔ نباتات۔ وشکار حیوانات سدجوع نموده وتمام عمر خویش را بجهالت وبدبختی گذرانیده وما نند سباع بیکدیگر اذیت وآزار می رسانند۔

س۔ انسان چادر نشین کدام است؟

ج۔ انسان چادر نشین آنست که در بیابان ها زیر چادر ها زندگانی نموده وبرحسب اختلاف فصول تغیر مکان داده وسرچشمۂ معیشت ایشان از گله چرانی وکار های دیگر است قبیل شبانان وایلات که مانند وحشیان ادراک عمارت ساختن وآبادی نداشته واز خود هیچ اثری نمی گزارند۔

س۔ در تعلیمات مدنیه از چه گفتگو می شود؟

ج۔ در تعلیمات مدنیه از حقوق ملت واساس دولت وروابط آن بایکدیگر گفتگو می شود۔

س۔ ملت چیست؟

ج۔ ملت جماعتے است که در مبداء تاریخ ولسان و

عادات وآداب یکسان باشند۔

س۔ دولت کرا گویند؟

ج۔ دولت عبارت است از ہیئتی کہ امور سیاسیہ مملکت را اداره می نمایند۔

س۔ حقوق ملّت چیست؟

ج۔ حقوق ملّت عبارت است ازآزادی ومساوات وحاکمیت۔

س۔ آزادی چیست؟

ج۔ آزادی عبارت است از اینکہ شخص ہر کارے راکہ میل دارد بکند بشرط آنکہ ضررے بدیگران وارد نیارد۔

س۔ مساوات چیست؟

ج۔ مساوات عبارت است از اینکہ عموم افراد ملت درمقابل امور سیاسی وملکی متساوی الحقوق می باشند۔

س۔ خانواده چیست؟

ج۔ خانواده عبارت است از پدر ومادر وفرزندان ایشان کہ غالباً دریک خانہ سکنی داشتہ باشند۔

س۔ وظیفۂ شخص نسبت بپدر ومادر چیست؟

ج۔ وظیفۂ شخص نسبت بہ پدر ومادر آنست کہ ایشان را

احترام نموده و اوامر مطاعه آنان را مجری ساخته تا بتواند در حق شان نیکی نموده و اسباب رنجش ایشان را فراهم نیاورد۔

تاریخ

س۔ تاریخ چه علمے است؟

ج۔ تاریخ علمے است که از حالات گذشتگان گفتگو نموده وسلاطین و رجال بزرگ و حکما و شعراے هر زمان را توصیف و درجه تمدن و تربیت علم و صنعت و اخلاق و آداب هر ملت را بیان می نماید۔

س۔ دانستن تاریخ براے ما لازم است؟

ج۔ بر افراد هر ملتے واجب است که تاریخ وطن خود را بداند و از اعمالیکه باعث عزت و افتخار یا ذلت و افتقار آنان شده بخوبی مسبوق و از کارهائیکه موجب اضمحلال و انقراض آنان گردیده اجتناب نماید۔

س۔ وسعت خاک ایران در قدیم چه قدر بوده؟

ج۔ مملکت ایران در زمان قدیم خیلے وسعت داشته و چهار برابر ایران حالیه بوده است۔

س۔ ایرانیان قدیم با ایرانیان حالیه چه تفاوت داشته اند؟

ج۔ ایرانیان قوم خیلے قدیمی هستند و با ایرانیان حالیه از حیث اخلاق و آداب و کیش و مذهب و خط و زبان خیلے تفاوت داشته اند۔

س۔ صفات ایرانیان قدیم چہ بودہ ؟

ج۔ ایرانیانِ قدیم راستگو و وطن پرست و خوش اخلاق و مہمان دوست و شجاع و دلیر و اسلحۂ آنہا شمشیر و نیزہ و کمان و سپر بودہ است۔

س۔ ایرانیان قدیم موحد بودند یا مشرک ؟

ج۔ ایرانیان قدیم موحد بودند یعنی بخدائے یگانہ معتقد بودند و اورا ہورمزد می نامیدند۔

س۔ ایرانیان قدیم چہ مذہب داشتند ؟

ج۔ ایرانیانِ قدیم زردشتی مذہب بودند یعنی پیغمبر شان زردشت نام داشتہ کتاب آسمانی آنہا موسوم بہ اوستا و زند کہ شرح اوستا می باشد۔

س۔ خط و زبانِ ایرانیانِ قدیم با ایرانیانِ حالیہ چہ تفاوت دارد ؟

ج۔ ایرانیانِ قدیم یک قسم فارسی حرف می زدند کہ حالا مانمی فہمیم وخط آنہا خط میخی بودہ ولی زبان حالیہ ما فارسی مخلوط بعربی وخط ما خط نستعلیق است۔

س۔ سلسلۂ اول پادشاہان ایران راچہ می نامند ؟

ج۔ سلسلۂ اول پادشاہان ایران را پیشدادیان گویند۔

س۔ اول پادشاہ پیشدادی کیست ؟

ج۔ اول کسی کہ در ایران بسلطنت رسیدہ کیومرث نام داشتہ این پادشاہ ترتیب لباس دوختن و غذا پختن را بمردم آموخت۔

س - استخر کجا واقع است ؟
ج - استخر شہرے است در فارس و خرابہ ہائے آں ہنوز باقی
و معروف بہ تخت جمشید است -
س - جانشین جمشید چہ نام داشتہ ؟
ج - جانشین جمشید ضحاک عرب است و او پادشاہے بود
ظالم و سفاک - گویند روے دوش ہاے ضحاک دو سلعہ و بعقیدۂ
بعضے دو مار بودہ و برائے مرہم آں ہر روز دو نفر آدم می کشتند و مغز
سر آنہا را روے آں دو زخم می گذاشت -
س - نتیجۂ ظلم ضحاک چہ شد ؟
ج - آخر مردم از ظلم ضحاک بہ تنگ آمدہ آہنگری کاوہ نام
کہ از اہل اصفہان بود چرم پارۂ بر سر چوب کرد و آں را علم قرار داد مردم
در تحت آں لوا جمع شدہ بر ضحاک بشوریدند و او را گرفتہ رسانیدند -
س - علمے را کہ کاوۂ از چرم پارہ ساختہ چہ شد ؟
ج - علمے را کہ کاوۂ آہنگر از چرم پارۂ ساخت درفش کاویانی
نام نہادند و آں را بجواہر زینت دادہ در جنگ ہا اسباب نصرت می دانستند -
آخر آں علم در جنگ قادسیہ بدست اعراب افتاد و جواہر آنرا بردند -
س - بعد از ضحاک کے بسلطنت رسید ؟
ج - بعد از ضحاک فریدوں کہ از اولاد جمشید بود بپادشاہی

رسید و این پادشاه بداد و دہش معروف است۔
گویند این بادشاه مملکت خود را میان سه پسرش قسمت کرد۔ ایران را با ایرج۔ و شام را به سلم۔ و ترکستان را به تور واگذار نمود۔ بعضی از مورخین وجه تسمیۂ ایران و توران را ہمان اسم ایرج و تور میدانند۔
س۔ سلسلۂ دوم سلاطین ایران را چه می نامند؟
ج۔ سلسلۂ دوم سلاطین ایران را کیان گویند؟
س۔ اول پادشاه این سلسله کیست؟
ج۔ سر سلسلۂ سلاطین کیان کیقباد نام داشته که از اولاد منوچهر و پادشاهے عادل و رعیت پرور بود۔ این بادشاه با افراسیاب تورانی جنگ ہائے بسیار کرد در این جنگ ہا رستم پسر زال که از پہلوانان مشہور است تورانیان را شکست داد تا صلح کردند۔
س۔ بعد از قباد کے بادشاه شد؟
ج۔ از قباد پسرش خسرو یا کسریٰ بسلطنت رسید و او ملقب با نوشیروان عادل و از بزرگ ترین سلاطین معروف است۔
س۔ وزیر بزرگ را نوشیروان چه نام داشت۔
ج نوشیروان وزیر عاقلے داشت که بزرجمہر نام داشته۔
س۔ پیغمبر ما در چه زمان متولد شده بود؟
ج۔ حضرت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم در اواخر سلطنت نوشیروان

در شهر مکه پایه تخت عربستان متولد شده‌اند۔

س۔ خسرو پرویز چگونه پادشاهی بود؟

ج۔ خسرو پرویز آخرین پادشاه بزرگ ساسانی می باشد که بکثرت گنج و مال و حشمت و جلال مشهور است۔

س۔ آخرین پادشاه ساسانی چه نام داشته؟

ج۔ آخرین پادشاه ساسانی یزدگرد سوم است در زمان سلطنت او ابوبکر خواست ایران را بگیرد عمرش وفا نکرده درگذشت۔

س۔ کی دولت ساسانی را منقرض نمود؟

ج۔ چون نوبت خلافت بعمر رسید با ایرانیها بنای جنگ را گذاشت و در سه جنگ اول قادسیه دوم در جلولا سوم در نهاوند ایرانی ها شکست خوردند و یزدگرد مدت ده سال فراری بود آخر بدست آسیابانی در مرو در ۳۲ بیست هجری مقتول و دولت ساسانی منقرض گردید۔

س۔ مدتِ سلطنت ساسانیان چه قدر است؟

ج۔ مدت سلطنت ساسانیان چهار صد و پانزده سال طول کشید و پایۂ تخت آنها در مدائن نزدیک بغداد است۔

س۔ مملکت ایران چند سال در تصرف اعراب بود؟

ج۔ مملکت ایران تقریباً از شش صد سال در تصرف

اعراب بود ولی دراین مدت فقط دو و بیست سال اقتدار کامل داشتند۔
و باین واسطہ وضع زندگانی ایرانی ها دربن مدت خیلے تغیر کرد۔
س۔ ظہور دولت اسلام در احوال ایرانی ها تغیرے داد یا نخیر؟
ج۔ چون اعراب ممالکت ایران را تصرف کردند بسیارے از
ایرانی ہا مسلمان شدند و زبان با عربی مخلوط شدہ خط ایرانی ہم منسوخ
و خط عربی یعنی کوفی و نسخ جاے آنرا گرفت۔
س۔ مؤسس سلطنت سلسلہ سامانی کیست و چہ کار ہا کردہ است؟
ج۔ مؤسس سلسلہ سامانیان اسمٰعیل است کہ پادشاہے عادل و
عاقل و بزرگ وار بودہ، و از طرف خلفاے عباسی حکومت ماوراءالنہر
را داشت و در سال دو بیست و ہفتاد و نہ ہجری با عمر ولیث صفاری
جنگ نمود و او را مغلوب کرد و دائرہ حکومتش وسعت یافت و مالک
خراسان سیستان طبرستان۔ ترکستان۔ رے۔ اصفہان گردید۔
س۔ قاچاریہ در کجا مسکن داشتند؟
ج۔ قاچاریہ طایفہ بودند ترک کہ ابتدا در استرآباد نفوذ
پیدا کردہ بعد در صدد تحصیل تاج و تخت ایران بر آمدند و فتح
علی خان و پسرش محمد حسن خان نیز جان خود را روے این خیال
گذاشتند۔ ولی عاقبت آغا محمد خان باین مقصود نائل گشت۔
س۔ آخرین پادشاہ قاچاریہ کیست و علت انقراض چیست؟

ج - آخرین پادشاه قاجاریه احمد شاه است که بواسطہ عدم لیاقت وکفایت بکار مملکت توجہے نداشت وروز بروز خرابی وہرج ومرج می افزود تا موقعے کہ دراروپا بعیش وعشرت مشغول بود مجلس شوری ملی اورا از سلطنت خلع وبسلطنت صد وسی وپنج سالہٴ قاجاریہ خاتمہ دادہ وحکومت موقتی را بہ رضا خان پہلوی واگذارو انتخاب سلطنت برائے مجلس موسس واگذار شد -

س - پس از خلع احمد شاہ کہ بسلطنت رسید ؟

ج - پس از یک ماہ ونمایندگان مجلس موسسان در مرکز حضور بہم رسانیدہ وبپاس زحمات وخدمات بے پایان اعلیٰحضرت رضا خان پہلوے سلطنت را باکثریت آرای مجلس مذکور باعلیٰ حضرت ایشان تفویض گردید -

س - مراسم تاجگذاری درچہ تاریخ بعمل آمد ؟

ج - اعلی حضرت پہلوے در بیست وپنجم آذر ماہ شمسی ۱۳۰۴ بہ تخت سلطنت جلوس نمود وبعد از دو ماہ دیگر والاحضرت شاپور محمد رضا فرزند خودرا بولایت عہدے منصوب ودر چہارم اردی بہشت ۱۳۰۵ تاجگذاری نمود -

---

انتخاب از روضۂ حکم محمود طرزی

ژاپان، چه بود و چه شد

ژاپان مملکتے ست در شرق اقصیٰ و عبارت است از بعضے جزایر مجتمعۂ مرکبہ کہ در بحر محیط کبیر شرقی و منتہائی شرق بر عقیق افتادہ۔ قبل از چہل سال نامی و نشانی ازیں مملکت بجز در صحایف بعضے تواریخ و در اوراق بعضے کتب جغرافی وجود نبود۔ اہالی این مملکت با دود و لو همخو واز منہج تمدن یکبارہ بیکسو بودند۔ در حین جلوس پادشاہ کنونی بجز معدودے چند در تمام مملکت کسے بکتابت و قرائت آشنا نبود۔ عرابہ و آلات نقلیہ بجز عرابہ ہائے بارکش گاوے در آنممالک وسیع پیدا نمی شد۔ خوراک اہالی اکثر از جیفہ بودے و مدرسہ ہا عبارت از مدرسہ ہائے کہنہ فرسودۂ بود کہ تعلیم در انہا بجز از خصایص دین بت پرستی دگر چیزے نبود۔ کشتیہائے آنان از ساقۂ درختان بزرگ کہ جوف شان را کاویدہ بودند و در نہرہا و سواحلہائے دریا کہ آبش کم بودے در گشت و گذار بودندے کار و مشغولیت

شان بجز سفک دما، بهدیگر و غضب و نهب مال یکدیگر دگر چیزے نبود۔

ولی پس از جلوس این بادشاه کشور بدو سه سال بناگهان از خواب غفلت بیدار شدند و بلاد و کشور را از چهار سو در میان دشمن به احاطه دیدند بادشاه عاقل این نکتهٔ مهم را درک نموده در صدد اصلاح حال ملک و ملت خویشتن برآمد اول مجلس بسیار بزرگی از جمیع طبقات ملت خود منعقد ساخت۔ وخطابهٔ بسیار موثری برانان بخواند۔ واحتیاجات ولوازمات ملک وملت رایگان ایگان برائے شان نمود حتی در اثنائے خطابه از شدت تاثیر و کثرت تحسر گلوگیر شده بگریست۔ حضار مجلس نیز متاثر شده برائے گریستن گذاشتند۔ و هم دران مجلس همه بیکبارگی در خصوص پیشرفت علوم و فنون و صنایع مابین خود بآئین و دین خویشتن سوگند یاد کردند۔ واز انوقت تاکنون که همه از سی سال بیش نیست بجد و جهد هرچه تماتر برآبادی ملک خویش کوشیدند۔ و در فراهم آوردن۔ اسباب ترقی و تمدن و عمران بلدان خویش لحظهٔ کوتاهی نکردند۔ تاآنکه امروزه روز با دول متمدنهٔ فرنگستان بنائے رقابت و هم چشمی گذاشتند۔ وبلکه برانها تفوق و برتری هم جستند

واز ہمہ صنایع فرنگستان بے نیاز آمدند. کشتیہائے جنگی مانند
کشتیہائے جنگی انگلیس آمادہ ساختند. وسی وپنجہزار باب
مدرسہ برائے آموختن علوم وفنون مختلفہ باز کردند کہ پیوستہ
دران دو ملیون شاگرد برائے آموختن موجودند در صنایع
و وقت کار از ہمہ فرنگان گوے سبقت ربودن.
ہفت سال قبل ازین حکم دولتے صادر گردید کہ تا پنج سال
ہمگی باید نوشتن وخواندن را بیاموزند. پس ہمہ یکبار
بتدریس وتعلم انہماک ورزیدند کہ اکنون در جمیع ژاپان عدد
مردمان بے سواد بنسبت شش در صد رسیدہ است.
یکماہ قبل ازین امتیازات دولیہ را بالکلیہ از بیخ برکندہ
ہمہ بیگانگان را تابع قانون مملکت خود نمودند. دولت ایتالی
در بنخصوص ہرچہ احتجاج نمود بجائے نرسید. واردات شان
امسال چہل ملیون لیرائے انگلیس بالغ گردید. جمیع بلاد شان
را بواسطۂ راہ آہن بہمدیگر پیوستند. لشکر شان در نظام وترتیب
با سپاہ بہترین دولے از فرنگستان پہلو بہ پہلو زدہ در میدان
جنگ چابکی وچالاکی شان را بتصدیق علمائے فن حرب فرنگستان
برجہانیان آشکارا ساختند.

پارسال (۱) چهل و هشت هزار کتاب در علوم و فنون و صنایع وغیره منطبع ساختند۔

علاوه برسد احتیاجات داخلهٔ مملکت اکثر ممالک فرنگ اکنون به امتعه و صنایع ایشان محتاج میباشند۔ دین شان چون کیش بت پرستی بود دیدند که این دین بکار شان نمی آید بلکه باعث معطلی و مستوجب عدم ترقی شانست لاجرم علمای افاضل بهر دیارے فرستاده کتب ادیان موجوده را از تمام ملل روی زمین گرد آوردند و اکنون نیز درکیست که یک شریعت منقحی برای خود شان انتظام نمایند۔

زبان شان چون خیلی ثقیل و مانند لسان لنگ لنگ بود دیدند که این نیز سبب تعطیل ترقی و تقدم شانست لهذا علمای لغت شناس برای جمع لغات باکناف و اطراف عالم فرستاده لغت هر قوم و گروهی را بدست آوردند۔ و لغتی را از آن میان برگزیدند که دارای تمام لغات مستمده میباشد و بواسطهٔ آن از نوشتن و نقل کردن جمیع لغات از هر زبانیکه باشد با مراعات حدود و قواطع و مخارج نحو خواهند شد۔ رخت و لباس خود شان را مناسب آداب تمدن یافتند اشکال رخت

---

(۱) از پارسال مراد سنهٔ ۱۳۰۶ هجریست که ازالوقت تابحال هزارها قدم پیشتر رفته اند۔

والبتہ جمیع ملل را جمع کردہ از انہا طرز مخصوصی را برگزیدند۔
آداب واخلاق خود شان را پسندیدند پس قواعد مخصوصی
برای معاشرت یگانہ وبیگانہ برای خود مہیا نمودند کہ کسی
را باختلاف مشرب ومذہب از خود آزردہ نکنند۔ عدد
روزنامہ ہای سیاسی واخبار شان دو ہزار ودو صد عدد
جریدہ ہای علمی وفنی آنان ہشتصد عدد وچاپخانہ ومطبعہ
سی ودو ہزار عدد اطبای قانونی شہادت نامہ دار
ہفتاد و دو ہزار عدد دایہ وحکیمہ سی ونہ ہزار عدد
کشتیہای جنگی وغیرہ چہار صد وسی عدد لشکر منتظم معلم ودر حین
آسایش ہشصد ہزار ودر وقت جنگ ہر انچہ لازم شود
چہ ہمہ لشکر اند وہمہ آموختہ اند وہمہ آزمودہ اند بارے
اگر مفردات ترقی وتمدن این ملت کوشش مند خرد پسند را
خواہیم کہ بنگاریم بخوبی دانیم کہ نتوانیم آفرین برین سعی وغیرت
وشاباش برین ہمت وحب وطنیت۔

حصہ دوم

نظم

انتخاب از بوستان سعدی

دیباچہ

بنام جہاندار جان آفرین ٭ حکیم سخن بر زبان آفرین
خداوند بخشندۂ دستگیر ٭ کریم خطا بخش و پوزش پذیر
عزیزے کہ ہرکز درش سر بتافت ٭ بہر در کہ شد ہیچ عزت نیافت
سر پادشاہان گردن فراز ٭ بدرگاہِ او بر زمین نیاز
نہ گردن کشان را بگیرد بفور ٭ نہ عذر آوران را براند بجور
وگر خشم گیرد بکردارِ زشت ٭ چو باز آمدی ماجرا در نوشت
اگر با پدر جنگ جوید کسے ٭ پدر بیگمان خشم گیرد بسے

وگر خویش راضی نباشد ز خویش — چو بیگانگانش براند ز پیش
وگر بنده چابک نیاید بکار — عزیزش ندارد خداوندگار
وگر بر رفیقان نباشد شفیق — بفرسنگ بگریزد از وے رفیق
وگر ترک خدمت کند لشکری — شود شاہ لشکر کش از وے بری
ولیکن خداوند بالا و پست — بعصیاں در رزق برکس نبست

در عدل و رائے و تدبیر جہانداری

نگنجد کرمہائے حق در قیاس — چہ خدمت گزارد زبانِ سپاس
خدایا تو ایں شاہ درویش دوست — کہ آسائش خلق در ظلِ اوست
بسے بر سرِ خلق پاینده دار — بتوفیق طاعت دلش زنده دار
برومند دار از درخت امید — سرش سبز و رویش برحمت سفید
براہِ تکلف مرو سعدیا — اگر صدق داری بیار و بیا
تو منزل شناسی و شہ راہ رو — تو حق گوے و خسرو حقائق شنو
چہ حاجت کہ نہ کرسی آسماں — نہی زیر پائے قزل ارسلاں
مگو پائے عزت بر افلاک نہ — بگو روے اخلاص بر خاک نہ
بطاعت بنہ چہرہ بر آستان — کہ ایں است سرجادۂ راستاں
اگر بنده سر بریں در بنہ — کلاہ خداوندی از سر بنہ

چو طاعت کنی لبس شاهی مپوش / چو درویش مخلص برآور خروش

که پروردگارا توانگر توئی / توانای درویش پرور توئی

نه کشور خدایم نه فرمانده ام / یکی از گدایان این درگهم

چه برخیزد از دست و کردار من / مگر دست لطفت شود یار من

تو بر خیر و نیکی دهم دسترس / وگرنه چه خیر آید از من بکس

دعا کن بشب چون گدایان بسوز / اگر می کنی پادشاهی بروز

کمر بسته گردنکشان بر درت / تو بر آستان عبادت سرت

زهی بندگان را خداوندگار / خداوند را بندهٔ حق گزار

حکایت

یکی دیدم از عرصهٔ رودبار / که پیش آمدم بر پلنگی سوار

چنان هول زان حال بر من نشست / که ترسیدنم پای رفتن ببست

تبسم کنان دست بر لب گرفت / که سعدی مدار آنچه دیدی شگفت

تو هم گردن از حکم داور مپیچ / که گردن نپیچد ز حکم تو هیچ

چو خسرو بفرمان داور بود / خدایش نگهبان و یاور بود

محالست چون دوست دارد ترا / که در دست دشمن گزارد ترا

ره این است رو از طریقت متاب / بنه گام و کامی که خواهی بیاب

نصیحت کسی سودمند آیدش / که گفتار سعدی پسند آیدش

نیاساید اندر دیار تو کس — چو آسایش خویش خواهی و بس

نیاید به نزدیک دانا پسند — شبان خفته و گرگ در گوسفند

برو پاس درویش محتاج دار — که شاه از رعیت بود تاجدار

رعیت چو بیخند و سلطان درخت — درخت ای پسر باشد از بیخ سخت

مکن تا توانی دل خلق ریش — وگر میکنی میکنی بیخ خویش

اگر جاده بایدت مستقیم — ره پارسایان امید است و بیم

گزند کسانش نیاید پسند — که ترسد که در ملکش آید گزند

وگر در سرشت وی این خوی نیست — دران کشور آسودگی بوی نیست

اگر پای بندی رضا پیش گیر — وگر یک سواره سر خویش گیر

فراخی دران مرز و کشور مخواه — که دلتنگ بینی رعیت ز شاه

ز مستکبران دلاور بترس — ازان کو نترسد ز داور بترس

وگر کشور آباد بیند بخواب — که دارد دل اهل کشور خراب

خرابی و بدنامی آید ز جور — بزرگان رسند این سخن را بغور

رعیت نشاید به بیداد کشت — که مر سلطنت را پناهند و پشت

مراعات دهقان کن از بهر خویش — که مزدور خوشدل کند کار بیش

مروت نباشد بدی با کسی — کزو نیکوی دیده باشی بسی

حکایت

شنیدم که جمشیدِ فرّخ سرشت | بسرچشمهٔ بر بسنگے نوشت
بدیں چشمه چوں ما بسے دم زدند | برفتند چوں چشم بر ہم زدند
گرفتیم عالم بمردی و زور | ولیکن نبردیم با خود بگور
چو بر دشمنے باشدت دسترس | مرنجانش کو را ہمیں غصّه بس
عدو زنده سرگشته پیرامنت | به از خونِ او کشته در دامنت

حکایت

شنیدم که دارائے فرّخ تبار | زلشکر جدا ماند روز شکار
دواں آمدش گله بانے به پیش | شہنشه برآورد تغلق زکیش
بصحرا درا ز دشمنان دار باک | که در خانه باشد گل از خار پاک
برآورد چوپان بدل خروش | که دشمن نیم در ہلاکم مکوش
من آنم که اسپانِ شه پرورم | بخدمت دریں مرغزار آورم
ملک را دلِ رفته آمد بجاے | بخندید و گفت اے نکوہیده راے
ترا یاوری کرد فرّخ سروش | وگرنه زه آورده بودم بگوش
نگہبانِ مرعیٰ بخندید و گفت | نصیحت ز یاران نشاید نهفت
نه تدبیرِ محمود و راے نکوست | که دشمن نداند شہنشه ز دوست

چنانست در مهتری شرط زیست — که هر کهترے را بدانی که کیست
مرا بارها در حضر دیدهٔ — ز خیل و چراگاه پرسیدهٔ
کنونت بمهر آمدم پیش باز — نمیدانیم از بداندیش باز
توانم من اے نامور شهریار — که اسپے بروں آرم از صد هزار
مرا گله بانی بعقل است ورائے — تو هم گلهٔ خویش داری بپائے
دران دوار ملک از خلل غم بود — که تدبیر شاه از شباں کم بود

حکایت

خبر یافت گردن کشے در عراق — که میگفت مسکینے از زیر طاق
تو هم بر درے هستی امیدوار — پس امید بر در نشیناں برآر
دل دردمنداں برآور ز بند — که هرگز نباشد دلت دردمند
پریشانی خاطر دادخواه — براندازد از مملکت پادشاه
تو خفتهٔ خنک در حرم نیمروز — غریب از بروں گو بگرما بسوز
ستانندهٔ دادِ آں کس خداست — که نتواند از پادشه داد خواست

گفتار

مها زورمندی مکن بر کهاں — که بر یک نمط می نماند جهاں
سر پنجهٔ ناتواں بر مپیچ — که گر دست یابد برآید بهیچ

نبر گفتمت پاے مردم ز جاے | کہ عاجز شوی گر در آئی ز پاے
دل دوستان جمع بهتر کہ گنج | خزینہ تهی بہ کہ مردم برنج
مینداز در پاے کار کسے | کہ افتد کہ در پایش افتی بسے
تحمل کن اے ناتوان از قوی | کہ روزے توانا تر از وے شوی
بهمت بر آر از ستیهندہ شور | کہ بازوے همت بہ از دست زور
لب خشک مظلوم را گو بخند | کہ دندان ظالم بخواهند کند
ببانگ دهل خواجہ بیدار گشت | چہ داند شب پاسبان چون گذشت
خورد کاروانی غم بار خویش | نسوزد دلش بر خر پشت ریش
گرفتم کز افتادگان نیستی | چو افتادہ بینی چرا بیستی

حکایت

یکے بر سر شاخ و بن می برید | خداوند بستان نگہ کرد و دید
بگفتا گر این مرد بد می کند | نہ با من کہ با نفس خود می کند
نصیحت نجات است اگر بشنوی | ضعیفان میفگن بکتف قوی
کہ فردا بداور برد خسروے | گدائے کہ پیشت نیرزد جوے
چو خواهی کہ فردا بوی مهتری | مکن دشمن خویشتن کهتری
کہ چون بگذرد بر تو این سلطنت | بگیرد بکین آن گدا دامنت
مکن پنجہ از ناتوانان بدار | کہ گر بفگنندت شوی شرمسار

که زشتست در چشم آزادگان | بیفتادن از دست افتادگان
بزرگان روشندل نیک بخت | بفرزانگی تاج بردند و تخت
بدنبالهٔ راستان کج مرو | وگر راست خواهی ز سعدی شنو

در معنی نکوکاری و بدکاری و نتائج آن

نکوکار مردم نباشد بدش | نورزد کسے بد که نیک آیدش
شر انگیز هم در سر شر رود | چو کژدم که با خانه کمتر رود
اگر نفع کس در نهاد تو نیست | چنیں جوهر و سنگ خارا یکیست
غلط گفتم اے یار شائستہ خوے | که نفعست در آہن و سنگ و روے
چنیں آدمی مرده به ننگ را | که بر وے فضیلت بود سنگ را
نه هر آدمی زاده از دد به است | که دد ز آدمی زادهٔ بد به است
به است از دد انسانِ صاحب خرد | نه انسان که در مردم افتد چو دد
چو انسان نداند بجز خورد و خواب | کدامش فضیلت بود بر دواب
سوار نگون بخت بے راه رو | پیاده برد زو به رفتن گرو
کسے دانهٔ نیک مردی نه کاشت | کزو خرمن کام دل بر نداشت
نه هرگز شنیدیم در عمر خویش | که بد مرد را نیکی آمد به پیش

حکایت

شنیدم که از نیک مردی فقیر — دل آزرده شد پادشاهی کبیر

مگر بر زبانش حقی رفته بود — ز گردن کشی بر وی آشفته بود

بزندان فرستادش از بارگاه — که زور آزمایست بازوی شاه

ز یاران یکی گفتش اندر نهفت — مصالح نبود این سخن گفت گفت

رسانیدن امر حق طاعت است — ز زندان نترسم که یک ساعت است

همان دم که در خفیه این راز رفت — حکایت بگوش ملک باز رفت

بخندید کو ظن بیهوده برد — نداند که خواهد دران حبس مرد

غلامی بدرویش برد این پیام — بگفتا بخسرو بگوای غلام

که دنیا همین ساعتی بیش نیست — غم و خرمی پیش درویش نیست

نه گر دستگیری کنی خرمم — نه گر سر بری بر دل آید غمم

ترا گر سپاه است و فرمان و گنج — وگر من فرومانده در ضعف و رنج

تو گر کامرانی بفرمان و گنج — مرا گر عیال است و حرمان و رنج

بدروازهٔ مرگ چون در شویم — بیک هفته با هم برابر شویم

منه دل برین دولت پنج روز — تن خویشتن را بآتش بسوز

نه پیش از تو بیش از تو اندوختند — به بیداد کردن جهان سوختند

چنان زی که ذکرت به تحسین کنند — چو مردی نه بر گور نفرین کنند

نباید به رسم بد آئین نهاد — که گویند لعنت بران کین نهاد
وگر سر برآید خداوند زور — نه زیرش کند عاقبت خاک گور
بفرمود دل تنگ روے از جفا — که بیرون کنندش زبان از قفا
چنین گفت مرد حقائق شناس — ازین هم که گفتی ندارم هراس
من از بے زبانی ندارم غمے — که دانم که ناگفته داند همے
اگر بے نوائی برم ور ستم — گر عاقبت خیر باشد چه غم
عروسی بود نوبت ماتمت — گرت نیک روزی بود خاتمت

گفتار اندر نواختن یتیمان و رحمت بر حالت ایشان

پدر مرده را سایه بر سر فگن — غبارش بیفشان و خارش بکن
ندانی چه بودش فرو مانده سخت — بود تازه بے بیخ هرگز درخت
چو بینی یتیمے سر افگنده پیش — مده بوسه بر روے فرزند خویش
یتیم ار بگرید که نازش خرد — وگر خشم گیرد که بارش برد
الا تا نگرید که عرش عظیم — بلرزد همے چون بگرید یتیم
برحمت بکن آبش از دیده پاک — بشفقت بیفشانش از چهره خاک
اگر سایهٔ خود برفت از سرش — تو در سایهٔ خویشتن پرورش
من آنگه سر تاجور داشتم — که سر در کنار پدر داشتم

اگر بر وجودم نشینے مگس — پریشان شدے خاطر چند کس
کنوں گر بزندان برندم اسیر — نباشد کس از دوستانم نصیر
مرا باشد از درد طفلاں خبر — که در طفلی از سر برفتم پدر

حکایت در ثمرهٔ نیکو کاری

یکے دید در خواب صدر خجند — که خارے زپائے یتیمے بکند
همی گفت و در روضه ها می چمید — کزان خار بر من چه گلها دمید
مشو تا توانی ز رحمت بری — که رحمت برندت چو رحمت بری
چو انعام کردی مشو خود پرست — که من سرورم دیگرے زیر دست
اگر تیغ دورانش انداختست — نه شمشیر دوران هنوز آختست
چو بینی دعا گوے دولت هزار — خداوند را شکر نعمت گزار
که چشم از تو دارند مردم بسے — نه تو چشم داری بدست کسے
کرم خوانده ام سیرت سروران — غلط گفتم اخلاق پیغمبران

حکایت در اخلاق پیغمبران

شنیدم که یک هفته ابن السبیل — نیامد به مهمان سرائے خلیل
ز فرخنده خوئی نخوردے بگاه — مگر بینوائے در آید ز راه
برون رفت و هر جانبے بنگرید — بر اطراف وادی نگه کرد و دید

به تنها یکی در بیابان چو بید — سر و مویش از برف پیری سفید
به دلداریش مرحبایی بگفت — برسم کریمان صلایی بگفت
که ای چشمهای مرا مردمک — یکی مردمی کن بنان و نمک
نعم گفت و برجست و برداشت گام — که دانست خلقش علیه السلام
رقیبان مهمان سرای خلیل — بعزت نشاندند پیر ذلیل
بفرمود و ترتیب کردند خوان — نشستند بر هر طرف همگنان
چو بسم الله آغاز کردند جمع — نیامد ز پیرش حدیثی به سمع
چنین گفتش ای پیر دیرینه روز — چو پیران نمی بینمت صدق و سوز
نه شرط است وقتی که روزی خوری — که نام خداوند روزی بری
بگفتا نگیرم طریقت بدست — که نشنیدم از پیر آذر پرست
بدانست پیغمبر نیک فال — که گبرست پیر تبه بوده حال
بخواری براندش چو بیگانه دید — که منکر بود پیش پاکان پلید
سروش آمد از کردگار جلیل — بهیبت ملامت کنان کای خلیل
منش داده صد ساله روزی و جان — ترا نفرت آمد ازو یک زمان
گر او می برد پیش آتش سجود — تو واپس چرا می بری دست جود

گفتار اندر احسان با مردم نیک و بد

گره بر سر بند احسان مزن — که این زرق و شیدست و آن مکر و فن

زیاں می کند مرد تفسیر دان | کہ علم و ادب می فروشد بنان
کجا عقل باشرع فتوے دہد | کہ مرد خرد دیں بدنیا دہد
ولیکن تو بستاں کہ صاحب خرد | از ارزان فروشاں برغبت خرد

حکایت پدر ممسک و فرزند جوان مرد

یکے رفت و دنیا از و یادگار | خلف بود صاحبدلے ہوشیار
نہ چوں ممسکاں دست بر زر گرفت | چو آزادگاں دست از و بر گرفت
ز درویش جا را نماندے برش | مسافر بہ مہمان سرائے اندرش
دل خویش و بیگانہ خرسند کرد | نہ ہمچوں پدر سیم و زر بند کرد
ملامت کنے گفتش اے باد دست | بیک رہ پریشاں مکن ہرچہ ہست
بسالے تواں خرمن اندوختن | بیک دم نہ مردی بود سوختن
چو در تنگ دستی نداری شکیب | نگہدار وقت فراخی حسیب

مثل

بہ دختر چہ خوش گفت بانوے دِہ | کہ روز نوا برگ سختی بنہ
ہمہ وقت پردار مشک و سبوے | کہ پیوستہ در دِہ روان نیست جوے
بدنیا تواں آخرت یافتن | بزر پنجۂ دیو بر تافتن
ز دست تہی برنیاید امید | بزر برکنی چشم دیو سفید

وگر هرچه داری بکف برنهی   کفت وقت حاجت بماند تهی
گدایان بسعی تو هرگز قوی   نگردند و ترسم تو لاغر شوی

باز آمدم بحکایت فرزند خلف

چو مَنّاع خیر این حکایت بگفت   ز غیرت جوان مرد را رگ بجفت
پراگنده دل گشت ازان گفتگوی   برآشفت و گفت ای پراگنده گوی
مرا دستگاهی که پیرامن است   پدر گفت میراث جد من است
نه ایشان به خست نگهداشتند   بحسرت بمردند و بگذاشتند
بدستم بیفتاد مال پدر   که بعد از من افتد بدست پسر
همان به که امروز مردم خورند   که فردا پس از من به یغما برند
خور و پوش و بخشای و راحت رسان   نگه می چه داری ز بهر کسان
برند از جهان با خود اصحاب رای   فرومایه ماند بحسرت بجای
زر و نعمت اکنون بده کان تست   که بعد از تو بیرون ز فرمان تست
به دنیا توانی که عقبیٰ خری   بخر جان من ورنه حسرت خوری

حکایت اندر راحت رسانیدن بهمسایگان

بزارید وقتی زنی پیش شوی   که دیگر مخر نان ز بقال کوی
ببازار گندم فروشان گرای   که این جو فروش است و گندم نمای

نه از مشتری کاز و حاجم مگس　　بیک هفته رویش ندیدست کس
بدلداری آن مرد صاحب نیاز　　بزن گفت کای روشنائی بساز
به امید ما کلبه آن جا گرفت　　نه مردی بود نفع از و وا گرفت
ره نیک مردان آزاده گیر　　چو استادهٔ دست افتاده گیر
ببخشای کانان که مرد حقند　　خریدار دکان بی رونق اند
جوان مرد اگر راست خواهی ولیست　　کرم پیشهٔ شاه مردان علیست

حکایت

شنیدم که مردی براه حجاز　　بهر خطوه کردی دو رکعت نماز
چنان گرم رو در طریق خدای　　که خار مغیلان نکندی ز پای
باخر ز وسواس خاطر پریش　　پسند آمدش در نظر کار خویش
بتلبیس ابلیس در چاه رفت　　که نتوان ازین خوبتر راه رفت
گرش رحمت حق نه دریافتی　　غرورش سر از جاده برتافتی
یکی هاتف از غیب آواز داد　　که ای نیک بخت مبارک نهاد
مپندار گر طاعتی کردهٔ　　که نزلی بدین حضرت آوردهٔ
باحسانی آسوده کردن دلی　　به از الف رکعت بهر منزلی

حکایت

بسرهنگ سلطان چنین گفت زن — که خیر اے مبارک در رزق زن
برو تا ز خوانت نصیبے دهند — که فرزندگانت به سختی درند
بگفتا بود مطبخ امروز سرد — که سلطان بشب نیت روزه کرد
زن از ناامیدی سر انداخت پیش — همی گفت با خود دلِ فاقه ریش
که سلطان ازین روزه گوئی چه خواست — که افطار او عید طفلان ماست
خورنده که خیرش برآید ز دست — به از صائم الدهر دنیا پرست
مسلم کسے را بود روزه داشت — که درمانده را دهد نان چاشت
وگرنه چه حاجت که زحمت بری — ز خود باز گیری و هم خود خوری
خیالاتِ نادانِ خلوت نشین — بهم بر کند عاقبت کفر و دین
صفاے ست در آب و آئینه نیز — ولیکن صفا را بباید تمیز

حکایت در معنی احسان با خلق خدا

یکے در بیابان سگے تشنه یافت — برون از رمق در حیاتش نیافت
کُلَه دلو کرد آن پسندیده کیش — چو حبل اندران بست دستار خویش
بخدمت میان بست و بازو گشاد — سگ ناتوان را دمے آب داد
خبر داد پیغمبر از حال مرد — که داور گناهان او عفو کرد

الا گر جفا کاری اندیشه کن / کرم پیشه گیر و وفا پیشه کن

کسے با سگے نیکوئی گم نه کرد / کجا گم شود خیر با نیک مرد

کرم کن بر آن کت برآید ز دست / جهانبان در خیر بر کس نه بست

گرت در بیابان نباشد چہے / چراغے بنه در زیارت گہے

به قنطار زر بخش کردن ز گنج / نه چندان که دینارے از دست رنج

برد ہر کسے بار درخورد زور / گران است پیش ملخ پاے مور

تو با خلق نیکی کن اے نیک بخت / که فردا نگیرد خدا با تو سخت

گر از پا در آید نماند اسیر / که افتادگان را بود دستگیر

به آزار فرمان مده بر رہی / که باشد که افتد بفرمان دہی

چو تمکین و جاہت بود بر دوام / مکن زور بر مرد درویش عام

که افتد که با جاه و تمکین شود / چو بیذق که ناگاه فرزین شود

نصیحت شنو مردم نیک بین / نباشد در و ہیچ دل تخم کین

خداوند خرمن زیاں مے کند / که بر خوشه چین سرگراں می کند

بترسد که نعمت به مسکین دہد / وزان بار غم بر دل این نہد

بسا زورمندا که افتاد سخت / بس افتاده را یاوری کرد بخت

دل زیر دستاں نباید شکست / مبادا که روزے شوی زیر دست

حکایت

یکے سیرت نیک مرداں شنو / اگر نیک مردی و پاکیزه رو

که شبلی ز حانوت گندم فروش   بده برد انبان گندم بدوش
نگه کرد موری در آن غله دید   که سرگشته از هر طرف می‌دوید
ز رحمت بر و شب نیارست خفت   بماوای خود بازش آورد و گفت
مروت نباشد که این مور ریش   پراگنده گردانم از جای خویش
درون پراگندگان جمع دار   که جمعیت باشد از روزگار
چه خوش گفت فردوسی پاک زاد   که رحمت بران تربت پاک باد
میازار موری که دانه کش است   که جان دارد و جان شیرین خوش است
سیاه اندرون باشد و سنگدل   که خواهد که موری شود تنگدل
مزن بر سر ناتوان دست زور   که روزی بپایش درافتی چو مور
نبخشود بر حال پروانه شمع   نگه کن که چون سوخت در پیش جمع
گرفتم ز تو ناتوان تر بسیست   توانا تر از تو هم آخر کسیست

گفتار اندر جوان مردی و ثمرهٔ آن

ببخش ای پسر کآدمی زاده صید   باحسان توان کرد وحشی بقید
عدو را بالطاف گردن ببند   که نتوان بریدن به تیغ این کمند
چو دشمن کرم بیند و لطف و جود   نیاید دگر خبث ازو در وجود
مکن بد که بد بینی از یار نیک   نروید ز تخم بدی بار نیک
چو با دوست دشوار گیری و تنگ   نخواهد که بیند ترا نقش و رنگ

وگر خواجه با دشمنان نیک خوست — بسی بر نیاید که گردند دوست

حکایت در معنی صید کردن دلها باحسان

بره در یکی پیشم آمد جوان — به تگ در پیش گوسفندے دوان
بدو گفتم این ریسمان ست و بند — که مے آرد اندر پیت گوسفند
سبک طوق و زنجیر ازو باز کرد — چپ و راست پوئیدن آغاز کرد
بره همچنان در پیش مے دوید — که جو خورده بود از کف مرد و خوید
چو باز آمد از عیش و بازی بجاے — مرا دید و گفت اے خداوند راے
نه این ریسمان مے برد با منش — که احسان کمندیست در گردنش
به لطفے که دیدست پیل دمان — نیارد همے حمله بر پیلبان
بدان را نوازش کن اے نیک مرد — که سگ پاس دارد چو نان تو خورد

حکایت دختر حاتم در روزگار پیغمبر علیه الصلوٰة والسلام

شنیدم که طے در زمان رسول — نکردند منشور ایمان قبول
فرستاد لشکر بشیر و نذیر — گرفتند ازیشان گروهے اسیر
بفرمود کشتن به شمشیر کین — که ناپاک بودند و ناپاک دین
زنے گفت من دختر حاتمم — بخواهید ازین نامور حاکمم
کرم کن بجاے من اے محترم — که مولاے من بود ز اهل کرم

بفرمان پیغمبر پاک رائے — کشادند زنجیرش از دست و پائے
دران قوم باقی نهادند تیغ — که رانند سیلاب خون بے دریغ
بزاری بشمشیر زن گفت زن — مرا نیز با جمله گردن بزن
مروت نبینم رهائی ز بند — بتنهائی و یارانم اندر کمند
همے گفت و گریان بر آواز طے — بسمع رسول آمد آواز وے
بنجشیدش آن قوم و دیگر عطا — که هرگز نه کرد اصل و گوهر خطا

حکایت در آزاد مردی حاتم و ذکر پادشاہِ اسلام

ز بنگاه حاتم یکے پیر مرد — طلب ده درم سنگ فانیذ کرد
ز راوی چنین یاد دارم خبر — که پیشش فرستاد تنگ شکر
زن از خیمه گفت این چه تدبیر بود — همان ده درم حاجت پیر بود
شنید این سخن نامبردار طے — بخندید و گفت اے دلارام حے
گر او در خورِ حاجت خویش خواست — جوانمردی آلِ حاتم کجاست
چو حاتم به آزاد مردی دگر — ز دوران گیتی نیامد مگر
ابوبکر سعد آن که دستِ نوال — نهد همتش بر دهان سوال
رعیت پناها دلت شاد باد — به سعیت مسلمانی آباد باد
سر افراز د این خاک فرخنده بوم — ز عدلت بر اقلیم یونان و روم
بچو حاتم اگر نیستے فرّ وے — نبردے کس اندر جهان نام طے

ثنا ماند از آن نامور در کتاب ترا هم ثنا ماند و هم ثواب
که حاتم بدان نام و آوازه خواست ترا سعی و جهد از براے خداست
تکلف بر مرد درویش نیست وصیت همین یک سخن بیش نیست
که چندان که جهدت بود خیر کن ز تو خیر ماند ز سعدی سخن

حکایت در حلم پادشاهان

یکے را خرے در گل افتاده بود ز سوداش خون در دل افتاده بود
بیابان و باران و سرما و سیل فرو هشته ظلمت بر آفاق ذیل
همه شب درین غصه تا بامداد سقط گفت و نفرین و دشنام داد
نه دشمن برست از زبانش نه دوست نه سلطان که این بوم و برزان اوست
قضا شاه کشور یکے نام جوے به نخچیر گه بد به چوگان و گوے
شنید آن سخن هاۓ دور از صواب نه صبر شنیدن نه روے جواب
نگه کرد سالار اقلیم دید که بر پشته ماجراے شنید
ملک شرمگین در حشم بنگریست که سوداے این بر من از بهر چیست
یکے گفت شاها به تیغش بزن که نگذاشت کس را نه دختر نه زن
نگه کرد سلطان عالی محل خودش در بلا دید و خر در وحل
ببخشید بر حال مسکین مرد فرو خورد خشم سخن هاے سرد
زرش داد و اسپ و قبا پوستین چه نیکو بود مهر در وقت کین

یکی گفتش ای پیر بی عقل و هوش — عجب رستی از عقل گفتا خموش
اگر من بنالیدم از درد خویش — وی انعام فرمود در خورد خویش
بدی را بدی سهل باشد جزا — اگر مردی احسن الی من اسا

حکایت توانگر سفلهٔ و درویش صاحبدل

شنیدم که مغروری از کبر مست — در خانه بر روی سائل ببست
بکنجی فرو ماند بنشست مرد — جگر گرم و آه از تف سینه سرد
شنیدش یکی مرد پوشیده چشم — بگفتا چه ورتابت آورد و خشم
فرو گفت و بگریست بر خاک کوی — جفائی که زان شخصش آمد بروی
بگفت ای فلان ترک آزار کن — یک امشب بنزد من افطار کن
بخلق و فریبش گریبان کشید — بمنزل در آوردش و خوان کشید
برآسود درویش روشن نهاد — بگفت ایزدت روشنائی دهاد
شب از نرگسش قطره چندی چکید — سحر دیده برکرد و دنیا بدید
حکایت بشهر اندر افتاد و جوش — که بی دیدهٔ دیده برکرد دوش
شنید این سخن خواجهٔ سنگ دل — که برگشت درویش ازو تنگدل
بگفتا حکایت کن ای نیک بخت — که چون سهل شد بر تو این کار سخت
که برکرد این شمع گیتی فروز — بگفت ای ستمگاره آشفته روز
تو کوته نظر بودی و سست رای — که مشغول گشتی به جغد از همای

بروے من این در کسے کرد باز　　کہ کردی تو بر روے او در فراز

اگر بوسہ بر خاک مردان زنی　　بمردی کہ پیشت آیدت روشنی

کسانے کہ پوشیدہ چشم دل اند　　ہمانا کزین توتیا غافل اند

چو برگشتہ دولت ملامت شنید　　سر انگشت حسرت بدندان گزید

کہ شہباز من صید دام تو شد　　مرا بود دولت بنام تو شد

کسے چون بدست آورد جرّہ باز　　فرو بردہ چون موش دندان آز

گفتار اندر دلداری خلقے تا برسند باہل دلے

الا گر طلبگار اہل دلی　　ز خدمت مکن یک زمان غافلی

خورش دہ بہ دراج و کبک و حمام　　کہ یک روزت افتد ہمائے بدام

چو ہر گوشہ تیر نیاز افگنی　　امیدست ناگہ کہ صیدے کنی

دُرے ہم بر آید ز چندین صدف　　ز صد چوبہ آید یکے بر ہدف

گفتار اندر نظر در صنع باری تعالےٰ

شب از بہر آسایش تست و روز　　مہ روشن و مہر گیتی فروز

سپہر از برائے تو فراش وار　　ہمے گسترانند بساط بہار

اگر باد و برفست و باران و میغ　　وگر رعد چوگان زند برق تیغ

ہمہ کاردارانِ فرمان برند　　کہ تخم تو در خاک می پرورند

دگر تشنه مانی ز سختی مجوش　　که سقای ابر آبت آرد بدوش
ز خاک آورد رنگ و بوی و طعام　　تماشاگه دیده و مغز و کام
عسل دادت از نحل و منّ از هوا　　رطب دادت از نخل و نخل از نوا
همه نخلبندان بخایند دست　　ز حیرت که نخلی چنین کس نبست
خور و ماه و پروین برای تواند　　قنادیل سقف سرای تواند
ز خارت گل آورد و از نافه مشک　　زر از کان و برگ تر از چوب خشک
بدست خودت چشم و ابرو نگاشت　　که محرم باغیار نتوان گذاشت
توانا که آن نازنین پرورد　　بالوان نعمت چنین پرورد
بجان گفت باید نفس بر نفس　　که شکرش نه کار زبانست و بس
خدایا دلم خون شد و دیده ریش　　که می بینم انعامت از گفت بیش
نگویم دد و دام و مور و سمک　　که فوج ملائک بر اوج فلک
هنوزت سپاس اندکی گفته اند　　ز بیور هزاران یکی گفته اند
برو سعدیا دست و دفتر بشوی　　براهی که پایان ندارد مپوی

گفتار اندر غنیمت شمردن قوت جوانی پیش از ضعف پیری

جوانا ره طاعت امروز گیر　　که فردا جوانی نیاید ز پیر
فراغ دلت هست و نیروی تن　　چو میدان فراخست گوئی بزن
من این روز را قدر نشناختم　　بدانستم اکنون که در باختم

قضا روزگارے ز من در ربود — کہ ہر روزے از وے شب قدر بود

چہ کوشش کند پیر خر زیر بار — تو میرو کہ بر باد پائی سوار

شکستہ قدح گر بہ بندند چست — نیاورد خواہد بہائے درست

کنوں کاوفتادت بغفلت ز دست — طریقے ندارد بجز پارہ بست

کہ گفتت بہ جیحوں درانداز تن — چوں افتاد ہم دست و پائے بزن

بغفلت بدادی ز دست آب پاک — چہ چارہ کنوں جز تیمم بخاک

چو از چابکان در دویدن گرو — نبردی ہم افتان و خیزان برو

گر آن باد پایان برفتند تیز — تو بے دست و پاے از نشستن بخیز

انتخاب از شاہنامۂ فردوسی

نبرد رستم با سُہراب

بآوردگه رفت و نیزه گرفت — همی ماند از گفت مادر شگفت
یکے تنگ میدان فرو ساختند — بکوتاه نیزه همی باختند
نماند ایچ بر نیزه بند و سنان — بچپ باز بُردند هر دو عنان
بشمشیر ہندی در آویختند — همی ز آہن آتش فرو ریختند
بزخم اندرون تیغ شد ریز ریز — چه زخمے که پیدا کند رستخیز
گرفتند از آن پس عمود گران — همی کوفتند آن بر این این بر آن
ز نیرو عمود اندر آمد بخم — چمان باد پایان و گردان دژم
ز اسپان فرو ریخت برگستوان — زره پاره شد بر میان گوان
فرو ماند اسپ و دلاور ز کار — یکے را نه بد دست و بازوش یار
تن از خوئے پر آب و دہاں پر ز خاک — زبان گشته از تشنگی چاک چاک
یک از دیگر استاد آنگاه دور — پُر از درد باب و پر از رنج پُور
بدل گفت رستم که هرگز نهنگ — ندیدم که آید بدینساں بجنگ
مرا خوار شد جنگ دیو سپید — ز مردی شد امروز دل ناامید

فردوسی
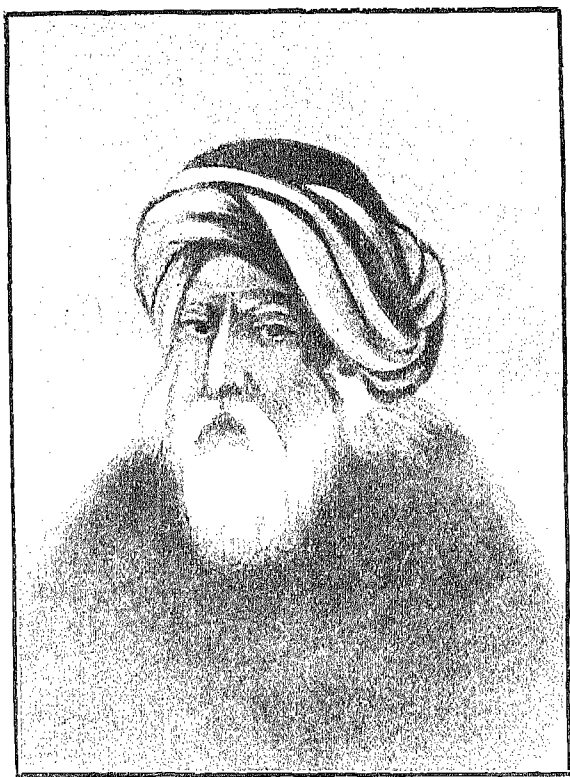
زدست یکے تا سپرده جہان — نہ گردے نہ نام آورے از مہان
بسیری رسانیدم از روزگار — دو لشکر نظاره بدین کارزار
چو آسوده شد پارهٔ ہر دو مرد — ز آزار جنگ وز ننگ و نبرد
بزه بر نہادند ہر دو کمان — یکے سالخورده دگر نو جوان ہ
زره بود خفتان و بر ببیان — ز کلک وز پیکان نیامد زیان
بہم تیر باران نمودند سخت — تو گوئی فرو ریخت برگ درخت
غمیں شد دل ہر دو از یکدگر — گرفتند ہر دو دوال کمر
تہمتن اگر دست بردے بسنگ — بکندے سیہ سنگ را روز جنگ
بزور از زمیں کوه بر داشتے — گران سنگ را موم پنداشتے
کمر بند سہراب را چاره کرد — کہ از زیں بجنباند اندر نبرد
میان جوان را نہ بد آگہی — بماند از ہنر دست رستم تہی
فرو داشت دست از کمر بند او — شگفتی فرو ماند از بند او
دو شیر اوژن از جنگ سیر آمدند — تبہ گشتہ و خستہ دیر آمدند
دگر بارہ سہراب گرز گران — ز زیں بر کشید و بیفشرد ران
بزد گرز و آورد کتفش بدرد — بپیچید و درد از دلیری بخورد
بخندید سہراب و گفت اے سوار — بزخم دلیران نۂ پایدار ہ
بزیر اندرت رخش گوئی خراست — دو دست سوار از ہمہ بدتراست
مرا رحمت آید بتو بر ز دل ہ — گر از خونت آغشتہ گشتست گل

بدو گفت رستم که شد تیره روز ‌ ‌ ‌ چو پیدا کند تیغ گیتی فروز
بکشتی بگیریم فردا پگاه ‌ ‌ ‌ ببینیم تا بر که گرید سپاه
برفتند و روی هوا تیره گشت ‌ ‌ ‌ ز سهراب گردون همی خیره گشت
تو گفتی ز جنگش سرشت آسمان ‌ ‌ ‌ نیاساید از تاختن یک زمان
دگر باره زیر اندرش آهن است ‌ ‌ ‌ شگفتی روانست و رویین تن است
شب تیره آمد سوی لشکرش ‌ ‌ ‌ میان سوده از جنگ و زآهن سرش

کشتی گرفتن رستم و سهراب و رهائی یافتن رستم از و بچاره

چو خورشید رخشان بگسترد پر ‌ ‌ ‌ سیه زاغ پران فرو برد سر
تهمتن بپوشید ببر بیان ‌ ‌ ‌ نشست از بر اژدهای دمان
بیامد بدان دشت آوردگاه ‌ ‌ ‌ نهاده ز آهن به سر بر کلاه
وزان روی سهراب با انجمن ‌ ‌ ‌ ببزم اندرون بود با رود و زن
بهومان چنین گفت کان شیر مرد ‌ ‌ ‌ که با من همین گردد اندر نبرد
ز بالای من نیست بالاش کم ‌ ‌ ‌ برزم اندرون دل ندارد دژم
بر و کتف و یالش بمانند من ‌ ‌ ‌ تو گوئی که داننده برزد رسن
ز پای و رکیبش همی مهر من ‌ ‌ ‌ بجنبد بشرم آورد چهر من
نشانهای مادر بیابم همی ‌ ‌ ‌ بدل نیز لختی بتابم همی
گمانی برم من که او رستم است ‌ ‌ ‌ که چون او نبرده بگیتی کم است

نباید کہ من با پدر جنگجو — شوم خیرہ رو اندر آرم بدو

زداوار گردم بسے شرمناک — سپہ رُو روم از سر تیرہ خاک

نباشد امید سراے دگر — نباید کہ رزم آورم با پدر

بدو گفت ہومان کہ در کار زار — رسیداست رستم بمن چند بار

بدین رخش ماند ہمی رخش او — ولیکن ندارد پئے و پخش او

بپوشید سہراب خفتان رزم — سرش پر ز رزم و دلش پر ز بزم

بیامد خروشان بدان دشت جنگ — بچنگ اندرون گرزۂ گاو رنگ

ز رستم بپرسید خندان دو لب — تو گفتی کہ با او بہم بود و شب

کہ شب چون بدی روز چون خاستی — بہ پیکار دل بر چہ آراستی

زکف بفگن این تیر و شمشیر کین — بزن جنگ بیداد را بر زمین

نشینیم ہر دو پیادہ بہم — بہ مے تازہ داریم روے دژم

بہ پیش جہاندار پیمان کنیم — دل از جنگ جستن پشیمان کنیم

ہمان تا کسے دیگر آید بہ رزم — تو با من بساز و بیاراے بزم

دلِ من ہمی بر تو مہر آورد — ہمی آب شرمم بچہر آورد

ہمانا کہ داری ز گردان نژاد — کنی پیش من گوہر خویش یاد

زنامِ تو گردم بسے جستجو — نگفتند با من تو با من بگو

زمن نام پنہاں نبایدت کرد — چو گشتی تو با من کنون ہم نبرد

مگر پور دستانِ سام یلی — گزین نامور رستم زابلی

بدو گفت رستم که اے نامجوے   نکردیم هرگز چنین گفتگوے
ز کشتی گرفتن سخن بود دوش   نگیرم فریب تو زین در مکوش
بدو گفت سهراب کاے مرد پیر   چرا نیست پندے منت جایگیر
مرا آرزو بد که در بسترت   برآید بهنگام هوش از برت
اگر هوش تو زیر دست منست   بفرمان یزدان برآرم ز دست
ز اسپان جنگی فرود آمدند   هشیوار با گبر و خود آمدند
ببستند بر سنگ اسپ نبرد   برفتند هر دو روان پر ز درد
چو شیران بکشتی بر آویختند   ز تنها خوی و خون همی ریختند
بزد دست سهراب چون پیل مست   چو شیر دمنده ز جا در بجست
کمر بند رستم گرفت و کشید   زبس زور گفتی زمین بر درید
برستم در آویخت چون پیل مست   برآوردش از جاے و بنهاد پست
یکے نعره برزد پر از خشم و کین   بزد رستم شیر را بر زمین
نشست از بر سینهٔ پیلتن   پر از خاک چنگال روی و دهن
بکردار شیری که بر گور نر   زند دست گور اندر آید بسر
یکے خنجر آبگون برکشید   همی خواست از تن سرش را برید
نگه کرد رستم بآواز گفت   که این راز باید کشاد از نهفت
سهراب گفت اے یل شیرگیر   کمند افگن و گرز و شمشیر گیر
دگرگونه این باشد آئین ما   جز این باشد آرایش دین ما

کسی کو بکشتی نبرد آورد   سر مهتری زیر گرد آورد
نخستین که پشتش نهد بر زمین   نبرد سرش گرچه باشد بکین
اگر بار دیگرش زیر آورد   بافگندنش نام شیر آورد
روا باشد ار سر کند زو جدا   بدین گونه بد باشد آئین ما
بدین چاره از چنگ نر اژدها   همی خواست یابد ز کشتن رها
دلیر و جوان سر بگفتار پیر   بداد و نبود آن سخن جایگیر
یکی از دلیری دوم از زمان   سوم از جوانمردیش بیگمان
رها کردش از دست و آمد بدشت   بدشتی که بر پیشش آهو گذشت
همی کرد نخجیر یادش نبود   از آنکس که با او نبرد آزمود
چو رستم ز چنگ وی آزاد گشت   بسان یکی کوه پولاد گشت
خرامان بشد سوی آب روان   چو جان رفته کو باز یابد روان
بخورد آب و روی و سر و تن بشست   به پیش جهان آفرین شد نخست
بزد هم بنالید بر بی نیاز   نیایش همی کرد بر چاره ساز
شنیدم که رستم ز آغاز کار   چنان یافت نیرو ز پروردگار
که گر سنگ را او بسر بر شدی   همی هر دو پایش بدو در شدی
از آن زور پیوسته رنجور بود   دل او از آن آرزو دور بود
بنالید بر کردگار جهان   بزاری همی آرزو کرد آن
که لختی ز زورش ستاند همی   که رفتن بره بر تواند همی

بدانسان کہ از پاک یزداں بخواست   زنیروے آں کوہ پیکر بکاست
چو باز آنچناں کار پیش آمدش   دل از بیم سہراب ریش آمدش
بہ یزداں بنالید کاے کردگار   بدیں کار ایں بندہ را پاسدار
ہماں زور خواہم کز آغاز کار   مرا دادی اے پاک پروردگار
بدو باز داد آنچناں کش بخواست   بیفزود در تن ہر آنچش بکاست
وزاں آب خورشد بجائے نبرد   پر اندیشہ بودش دل و روے زرد
ہمی تاخت سہراب چوں پیل مست   کمند بیازو کمانے بدست
گرازان و چوں شیر نعرہ زناں   سمندش جہاں و جہاں را کناں
براں گونہ رستم چو او را بدید   عجب ماند و روے ہمی بنگرید
ز پیکارش اندازہ ہا بر گرفت   غمیں گشت و زو ماند اندر شگفت
چو سہراب باز آمد او را بدید   ز باد جوانی دلش بر دمید
چو نزدیک تر شد بدو بنگرید   مراورا بداں فر و آں زور دید
چنیں گفت کاے رستہ از چنگ شیر   چرا آمدی باز نزد دم دلیر
چرا آمدی باز پیشم بگوے   سوے راستی خود نداری تو روے
ہمانا کہ از جان تو سیر آمدی   کہ در جنگ شیراں دلیر آمدی
دو بارت اماں دادم از کارزار   بہ پیریت بخشیدم اے نامدار
چنیں داد پاسخ بدو پیلتن   کہ اے نامور گرد لشکر شکن
بگویند زینگونہ مردان مرد   ہمانا جوانی ترا غرہ کرد

به بینی کز این پیر مردِ دلیر — چه آید بروے تو اے نرّہ شیر

کشته شدن سهراب بدستِ رستم

دگر باره اسپاں به بستند سخت — بسر بر همی گشت بدخواه بخت

بکُشتی گرفتن نهادند سر — گرفتند هر دو دوالِ کمر

غمیں گشت رستم بیازید چنگ — گرفت آں سر و بالِ جنگی پلنگ

خم آورد پشت دلاور جواں — زمانہ سر آمد نبودش تواں

زدش بر زمیں بر بکردار شیر — بدانست کو هم نماند بزیر

سبک تیغ تیز از میاں برکشید — برِ پورِ بیدار دل بر درید

بپیچید ازاں پس یکے آہ کرد — ز نیک و بد اندیشہ کوتاہ کرد

بدو گفت کایں بر من از من رسید — زمانہ بدستِ تو دادم کلید

نشاں داد مادر مرا از پدر — ز مهر اندر آمد روانم بسر

همی جستمش تا بہ بینمش رو — چنیں جاں بدادم دریں آرزو

دریغا کہ رنجم بیامد بسر — ندیدم دریں هیچ روے پدر

کنوں گر تو در آب ماهی شوی — و یا چوں شب اندر سیاهی شوی

وگر چوں ستارہ شوی بر سپهر — ببرّی ز روے زمیں پاک مهر

بخواهد هم از تو پدر کینِ من — چو بیند کہ خشت است بالینِ من

ازاں نامدارانِ گردن کشاں — کسے هم برد سوے رستم نشاں

که سهراب گشت است و افگنده خوار — همی خواست کردن ترا خواستار

چو بشنید رستم سرش خیره گشت — جهان پیش چشم اندرش تیره گشت

همی بی تن و تاب و بی توش گشت — بیفتاد از پای و بیهوش گشت

بپرسید از آن پس که آمد بهوش — بدو گفت با ناله و با خروش

بگو تا چه داری ز رستم نشان — که گم باد نامش ز گردن کشان

که رستم منم گم بماناد نام — نشیناد بر ماتمم پور سام

بزد نعره و خونش آمد بجوش — همی کند موی و همیزد خروش

چو سهراب رستم بد انسان بدید — بیفتاد و هوش از سرش بر پرید

بدو گفت گر زانکه رستم توئی — بکشتی مرا خیره بر بدخوئی

ز هر گونه بودم ترا رهنمای — بجنبید یک ذره مهرت ز جای

کنون بند بگشای از جوشنم — برهنه به بین این تن روشنم

ببازوم بر مهرهٔ خود نگر — به بین تا چه دید این پسر از پدر

چو برخاست آواز کوس از درم — بیامد پر از خون دو رخ مادرم

همی جانش از رفتن من بخست — یکی مهره بر بازوی من ببست

مرا گفت کاین از پدر یادگار — بدار و ببین تا کی آید بکار

کنون کارگر شد که بیکار گشت — پسر پیش چشم پدر خوار گشت

چو بگشاد خفتان و آن مهره دید — همی جامه بر خویشتن بر درید

همی گفت کای کشته بر دست من — دلیر و ستوده بهر انجمن

همی ریخت خون و همی کند موی — سرش پر ز خاک و پر از آب روی

بدو گفت سهراب کین بدتریست — بآب دو دیده نباید گریست

ازین خویشتن کشتن اکنون چه سود — چنین رفت و این بودنی کار بود

بسے روز را داده بودم نوید — بسے کرده بودم ز هر در امید

بگفتم اگر زنده بینم پدر کو — بگیتی نمانم یکے تاجور

چه دانستم اے پهلوے نامور — که باشد روانم بدست پدر

درین دژ دلیرے ببند اندرست — گرفتار خم کمند اندرست

بسے زو نشان تو پرسیده ام — همه بد خیال تو در دیده ام

جز آن بود یکسر سخنهائے او — ازو باز ماند تهی جائے او

چو گشتم ز گفتار او نا امید — شدم لاجرم تیره روز سفید

نشانے که بد داده مادر مرا — بدیدم نه بد دیده باور مرا

چنینم نوشته بد اختر بسر — که من کشته گردم بدست پدر

چو برق آمدم رفتم اکنون چو باد — بمینو مگر بینمت باز شاد

انتخاب از کلیات شیخ علی حزین

در صفت مملکت بهشت نشان ایران

بهشت برین ست ایران زمین — بسیطش سلیمان شان رانگین
بهشت برین باد جان را وطن — مبادا نگین در کف اهرمن
بود تا بافلاک تابنده هور — زبوم و برش چشم بد باد دور
کسے کو به بینش بود دیده ور — جهان را صدف داند ایران گهر
زمین سرخوش از ابر نیسان اوست — گهر خاک ریگ بیابان اوست
دماغ خرد از هوایش پرست — نم چشمه ساران او کوثر است
نظر در تماشاے آن بوم و بر — بود چشم یعقوب و روے پسر
هوایش مے ناب هشیار دل — کبابش غزالان چین و چگل
خرد بزدلے گر بویرانه اش — کند دلدهی خاک مردانه اش
کهن قلعهایش چو حصن فلک — کبوتر مثالان به برجش ملک
سوادش بود دیدهٔ روزگار — یک از خانه زادان او نوبهار
گراز فخر نالد نگیهان کم است — که اصطخر او تختگاه جم است
فریدون یک از خوشه چینان اوست — سلیمان هم از خوش نشینان اوست

بود لرزه در کشورِ روم و روس | ز روزیکه می کوفت کاؤس کوس
کہیں کاخش ایوان کیخسرو یست | کہیں طاق او غرفۂ کسرویست
دہد بے ستونش ز فرہاد یاد | ہماں کار پرواز عشق اوستاد
بود غنچۂ لالۂ در حساب | بدامان الوند او آفتاب
دہد جوے شیرش ز شیرین نشان | شکر خیز خاکش بود اصفہاں

در توصیف دار السلطنت اصفہان

گرامی ترین عضو انساں دل ست | سواد جہان را صفا ہان دل ست
سبنر ز سینش بہ مینو زند | اساسش با فلاک پہلو زند
مشام از شمیمش مروح نشان | نسیمش بفردوس دامن فشان
یکے از دل افتاد گلشن حرم | ز گلخن نشینان کویش ارم
ز خاکش نخیزد غبار خطے | کہ از سبزہ دارد بہار خطے
گذشت ست ہر برج او ز آسمان | چو مستانہ میخانہ لبں سرگراں
دراں بارہ نظارہ ماند ز تنگ | فرازش سماک و نشیبش سمک
حصارے بود در حصارش سپہر | یکے ذرہ در عرصہ اش ماہ و مہر
بہ ہر یک اگر سدّ ز اینده رود | سکندر خجل از سد خویش بود
اگر تر کند خضر از آن آب لب | سکندر کند در دل خاک تب
بلش لجہ پیماے پایندگی ست | کہ ہر چشمہ اش چشمۂ زندگی ست

طرب خیز خاکش روان پرورد   هوایش مسیحا دمان پرورد
بهر کوچه او دو صد کشور ست   که شهرے بهر خانۂ او درست
ز خاک رهش سرمۂ مردمک   برو دیدۂ روشنان فلک
تماشائے هر قصر عالیجناب   فگنده کلاه از سر آفتاب
بهر کلبه هر حجرۂ و هر رواق   بموزونی و دلپذیریست طاق
بچشمیکه سروش بود جلوه گر   ز بالا بلندان بپوشد نظر
گلشن چون بهار تماشا شود   تماشا بصد شیوه شیدا شود
چنارش که چون صوفیان ست مست   فشاند بکونین از وجد دست
ز تر میوه هاے لطافت سرشت   بباغش توان یافت کام از بهشت
جهان جوست آن خاک فیروزمند   بود مصر در هر دهش شهر بند
بهر گام او سلسبیلے سبیل   بجا خشک ماند ازان خاک نیل
اساسش نگردد ز دوران خراب   گرفت ست گل عدل و دادش ز آب

در صفت خاموشی گوید

ترا تا نباشد گرانمایۂ   به از خامشی نیست پیرایۂ
نداری زبان سخن گستری   چرا مستمع را جگر مے خوری
بگفتار ضایع مکن خویش را   مشوران دل حکمت اندیش را
حذر زین راچه گفتار در شان لبس ست   سخن کار کلک زبان دان لبس ست

خمش کن کہ گوہر شناسندہ نیست | بہائے خذف ریزہ و درکیست
سرائندہ خواہد نیوشندہ | تو بیہودہ تا چند کوشندہ
زدا نندہ کم گفتن اکنون نکوست | جہاں پر ز نادان بسیار گوست
گذشتند یاران سعی گرائے | چو رہرو نہ بینی مجنبان درائے

نہفتن سخن را ز نا بخردان
صوابست مکشائے بیجا زبان

انتخاب از مثنوی مولانا روم

اخلاص عمل

از علی آموز اخلاص عمل | شیر حق را دان مطہر از دغل
در غزا بر پہلوانے دست یافت | زود شمشیری بر آورد و شتافت
تا جدا کردا ندش سر از بدن | او ز غصہ زد برو آب دہن
چوں خوی انداخت بر روی علی | افتخار ہر نبی و ہر ولی
ذوالفقار انداخت از دست و نشست | ترک قتلش کرد و شد از ذوق مست

گشت حیران آن مبارز زین عمل | از نمودن عفو و رحمت بیمحل
گفت بر من تیغ تیز افراشتی | از چہ افگندی چرا بگذاشتی

گفت من تیغ از پے حق میزنم　　بندهٔ حقم نہ مامور تنم
شیر حقم نیستم شیر ہوا　　فعل من بر دین من باشد گوا

انتخاب از مثنوی تحفۃ الاحرار ملا عبدالرحمن جامی

محویت

شیر خدا شاہ ولایت علی　　صیقلی شرک خفی و جلی
روز احد چوں صف ہیجا گرفت　　تیر مخالف بہ تنش جا گرفت
غنچۂ پیکاں نہ گل او نہفت　　صد گل راحت ز گل او شگفت
روے عبادت سوے محراب کرد　　پشت براو بر سر اصحاب کرد
خنجر الماس چو بیند آختند　　چاک بہ تن شکل گل انداختند
غرق بخوں غنچۂ زنگار گون　　آمد ازاں گلشن رحشاں برون
گلگل خونش بمصلا چکید　　گفت چو فارغ ز نماز آن بدید
این ہمہ گل چیست تہ پاے من　　ساختہ گلزار مصلاے من
صورت حالش چو شود بدر باز　　گفت کہ سوگند بدانائے راز
کز الم زخم ندارم خبر　　گرچہ ز من نیست خبردار تر
طائر من سدرہ نشین شد چہ باک　　گرچہ شدم تن چو قفس چاک چاک
جامی ازالائش تن پاک شو　　در قدم پاک رواں خاک شو

انتخاب از منظومات جدیدۂ ایران

تشویق علم

هر آنکو از دل و جان ساعی فن و هنر گردد
باندک فرصتی از علم و عرفان بہرہ ور گردد

نہال قامتی کو خورد آب از چشمۂ عرفان
یقین در عرصۂ گیتی چو نخل پر ثمر گردد

هر آن طفلے سعادتمند شامل در معارف شد
بود آخر کہ او بہتر و با مثل پدر گردد

تو اے ابن وطن این کیمیاے علم حاصل کن
کہ از وے این مس قلب وجودت ہمچو زر گردد

نشان نخل سبز در مزرع دل اے عزیز من
کہ تا او سایہ افگن در وطن با بیخ و بر گردد

جہالت حنظلے باشد بکن از مزرعت دورش
نشان نخل سبز گزدی دہانت پر شکر گردد

صفا از صیقل عرفان نما زنگ جہالت را
کہ لوح سینہ ات را نوار ایمان بیشتر گردد

باب معرفت جانا اگر دائم وضو سازی
بہ پیش خلق عالم حسن خلقت خوب تر گردد

کسے را در جہاں گر بہرۂ از علم و حکمت نیست
چو حیوان باشد او کز وصف انسان دور تر گردد
باصلاح وطن ہر کو نخواند نسخۂ دانش
گماں کے می برم او باخبر از خیر و شر گردد
باخبار وطن دایم عفوری نشر کن شعرت
مگر روزے قبول خاطر اہل نظر گردد

حسن اخلاق

اے برادر نکتہ میگویمت گیرش بگوش
دور باش از مردم گندم نمائے جو فروش

بار بار طاعت مکن کز این عبادت بہتر است
بر در حق توبہ و عجز و نیاز می فروش

گر ترا رنجے رسد یا غم رضا دہ بر قضا
نفع نبود گر کنی ہر چند فریاد و خروش

شکر گو بر نعمت ایماں و بر رزق حلال
رزق را در راہ حق چیزے بدہ چیزے بنوش

چشم خود را پوش از عیب و گناہ مردماں
تا ترا بخشد خدائے جرم بخش عیب پوش

حاجت خود را چو آرد با تو کس بہر خدا
در ادائے حاجتش با قدرتت باشد بکوش

باش کشادہ جبین و نیک خلق و جود کیش
خاصہ با حباب دائم غمگسار و گرم جوش

وعدۂ چیزے مکن با کس چو کردی لاجرم
چون نماز فرض کش بار وفائیش را بدوش

چون روی در محفلے اندر مقام خود نشین
تا نہ رسد از تو کس باش از سخنگوی خموش

گر دچار جاهلی گردی سلامش گوی و بس — هرچه گوید در جواب حرف او ساز گوش
بگذر و دامن فراهم کرده از آب و لجن — هر کرا پروردگارش داده باشد عقل و هوش
هر کرا شیر احمدا توفیق حق باشد نصیب — این نصیحت میرسد گوش دلش را از سروش

سه برادر

ما سه گلچهر و سرو قد پسریم — ما ز یک مادر و ز یک پدریم
بلبل نغمه خوان یک گلشن — نو گل شاخسار یک شجریم
گلشن حسن را همین گلبن — شجر عشق را همین ثمریم
هر یکے میوهٔ دل مادر — هر یکے نور دیدهٔ پدریم
ماه تابان آسمان ادب — شمع رخشان محفل هنریم
گرچه استاده ایم پهلوی هم — روز پیکار پشت یکدگریم
این بشمشیر و آن بنوک قلم — مصدر کار و منشاء اثریم
چون ثریا گهی بجاے مقیم — گاه چون افتاب در سفریم
ماه رفتیم و فتاب آئیم گہ — این میان چون ستاره سحریم
چشم زخم زمانه دور از ما — ما سه تن پهلوان ناموریم
ما بدست هنر سه انگشتیم — دهن خصم را یکے مشتیم

ترانۂ وطن

سرسبز کن از سعی تو صحرائے وطن را   گر میطلبی صورت زیبائے وطن را
امروز بکن خدمت فردائے وطن را   از فکر بکن دور تو سودائے وطن را
زیرا وطنت چشم بکردار تو دارد
دارد بسے امید چو غمخوار تو دارد
بہبودی این خاک متعلق بمن و تست   آبادی وے جملہ متعلق بمن و تست
آرے کہ ہمیں حرف محقق بمن و تست   با رخصت اگر گشت موفق بمن و تست
چون باعث آبادی اینجا من و تو ئیم
باید کہ رہ خوبی او را ہمہ جوئیم
اغیار نگر باب فنون جملہ کشودند   کشف یم و غار ز بسی اشیاء نمودند
ظاہر ز ہمہ گوے سعادت بربودند   بنگر کہ چہ کردند چہ آخر بنمودند
از کوشش خود ہا بہوا جملہ پریدند
رفتند بسر منزل مقصود رسیدند
گلزار کن از کوشش خود خاک وطن را   شرمندہ بہ پیشش بنما روے چمن را
آور تو میان وطنت صنعت و فن را   گویم شنو از من تو ہمین جملہ سخن را
بر سر تو خیال رہ بہبود وطن کن
از بہر وطن کار تو چو اہل زمن کن

آفتاب عالمتاب

صبح شد۔ خواہد برآید آفتاب　　دیدہ بیمال و بیفگن رخت خواب
خیز در جائے بلندے کن قیام　　بر فراز کوہے یا طرف بام
کن نگہ در گنبد نیلو فری　　تا تماشائے عجیبے بنگری
رو بمشرق ساعتے استادہ باش　　جلوۂ خورشید را آمادہ باش
اولاً یک گوے زرین سرزند　　بعد ازان خط شعاع در زند
اندک اندک پر ضیا گردد جہاں　　بر و بحر و کوہ و دشت و آسمان
لطفہا بر خاک ظلمانی کند　　روشنی و گرمی ارزانی کند
گلبن و زرع و نخیل و مرغزار　　ہر یکے از فیض او پُر برگ بار
گر نتابد آفتاب پُر ضیا　　نے پر کاہے بجا بی نے گیا
بسکہ آفتا دست از ما دور تر　　قرص خور کوچک نماید در نظر
چون زمین طوفے کند بر گرد آں　　عرصۂ سالے ہمیگر دو عیاں
چرخ دیگر می زند بر خور زمین　　تا پدید آید شب و روزے چنین
تو ہمی بینی کہ پوید آفتاب　　فہم کن خود واژگون است این حساب

رباعیات

شیخ علی حزین

یارا ے زبان کو کہ ثنائے تو کنم　　توصیف کمال کبریائے تو کنم
چیزے بہ بساط ما تہیدستان نیست　　جانے کہ تو دادۂ فدائے تو کنم

نظیری

صبح است خروش بلبلان می آید　　برخیز کہ سنگ در فغاں می آید
این نالۂ مرغان سحر پیغام است　　کز بیداران بخفتگان می آید

امامی خلجانی

با خلق خدا سخن بشیرینی کن　　اظہار نیاز و عجز و مسکینی کن
تا بر سر دیدہ جا دہندت مردم　　چون مردم دیدہ ترک خود بینی کن

متین

گر بہر رفاہ خلق کوشی مردی　　در جوش غضب گر بخروشی مردی
مردی نہ بود پوشش خفتان در جنگ　　عیب دگران اگر بپوشی مردی

سعدی

از دست بدہ صورت احسان پدر　　تا برخوری از عمر ز فرمان پدر
جان پدرت دران جہان می گوید　　زنہار مکن خلاف اے جان پدر

عمر خیام
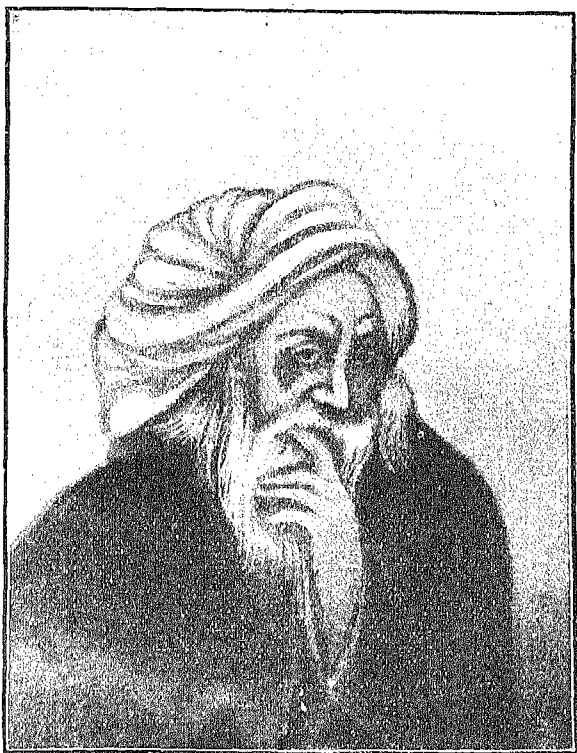
عمر خیّام

(۱)

بیگانه اگر وفا کند خویش من است ور خویش جفا کند بد اندیش من است
گر زہر موافقت کند تریاق است وز نوش مخالفت کند نیش من است

(۲)

گر روے زمین بجمله آباد کنی چندان نبود که خاطرے شاد کنی
گر بنده کنی بلطف آزادے را بہتر که ہزار بنده آزاد کنی

(۳)

من بندهٔ عاصیم رضاے تو کجاست؟ تاریک دلم نور صفاے تو کجاست؟
ما را تو بہشت اگر بطاعت بخشی این مزد بود لطف و عطاے تو کجاست؟
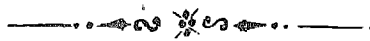
کاغذ کتاب ۳۰ x ۲۰ = ۲۸ پونڈ وہایٹ پرنٹنگ
کاغذ کور ۳۰ x ۲۰ = ۶۰ پونڈ

باہتمام پنڈت بشمبر ناتھ بھارگو - اسٹینڈرڈ پریس الہ آباد میں چھپا